

“અનાવિલ પોકાર” માસિકની ત્રીજી ભેટ. ૧૯૩૦.

નર્મળા

: : અને

જ વાતો.

સંપાદિકા:

સૌ. લલિતા દેશાઈ.

પ્રકાશક: ગોવિન્દજી હાદ્યાભાઈ નાયક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૧૩૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ નિર્મળા અને બીજા વાતો

વિષય ૬ - ૩૨

❧ “ફ્રાન્સની લોહી સુધારવાની ❧

■ માહાન શોધ. ■

“Giberts Tablets” (Regd.)

ગરમી (Syphilis) થી જે તમે પીડાતા હોય તો હવે
જોખમકારક ઇન્જેક્શનની બીલકુલ જરૂર નથી

—: કારણ કે :—

“GIBERTS TABLETS”

એ તમારે માટે અકસીર ઉપાય છે. ફ્રાન્સના જાણીતા
ડોક્ટર જીબર્ટના પંદર પંદર વરસના સખત પ્રયોગ
અને અનુભવો પછી આ છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ છે.

“આ દવા નંબર ૬૦૬ ના લોહી સુધારવાના
ઇન્જેક્શનની સારી રીતે અસર કરે છે.”

બીજી દવા કરી થાકેલાં માટે આ દવા આશીર્વાદ સમાન
છે. કોઇપણ જાતની પરેશ નથી. હજારો સરટીફિકેટ
વગર માગ્યે મળ્યાં છે. એક બાટલીની કીંમત
રૂ. ૩-૮-૦ દરેક દવાવાળાને ત્યાંથી મળશે.

વધુ વિગત માટે લખો:—

ઇંડીયા, બરમા અને સીલોનના સોલ એજન્ટ

The French Medical Depot.

Post Box 655 BOMBAY.

નિર્મળા

: : : અને

બીજ વાતો.

અંપાદિત :

સો. લલિતા દેસાઈ.

મુદ્રણસ્થાન :
શ્રી અનાવિલ પાંધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
ભાજવાળી પોળ, ભુરાનપુરી ભાગોળ,
સુરત.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગવર્નમેન્ટ કોપીરાઈટ ઓફિસ
૧૫૧૩૭

અનુઆરી : ૧૯૩૦.
આવૃત્તિ પહેલી - મૂલ્ય : રૂ. ૧-૦-૦.

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
ગોવિંદજી કાલાભાઈ નાયક.

સૌ. અંબાબહેન.

(નં. પરાગટ રણજીતજી કતારગામકરનાં ચર્મ પત્ની.)

સૌ. અંબાજીન,

‘નારી નરકી ખાન’ એ સૂત્રને અનાવિલ કોમ સમજ
લે તે પહેલાં તમે સમજ્યાં છો. આપણા સ્ત્રી-વર્ગે તો
અજ્ઞાનની અંધારપછેડી ઝોલી છે. કોઈ કોઈ એ અજ્ઞાન
મિટાવવા મથી રહ્યું છે અને તે પૂરતું વાચન માગે છે.
તમે એ જ્ઞાન-પરબ માંડી જહેનોની માગણીને પહોંચી
વળવાની પહેલ કરી છે. પોકારને એનું સાધન ગણી સહાય
આપી છે તે ઋણ અમારા પર રહેશે છતાં જહેનો તમારો
આભાર માનવો નહિ ચૂકે. તમારી સેવાની કદર કરી આ
પુસ્તક તમને અર્પણ કરીએ છીએ.

પ્રકાશક.

ઝૈરાં ઝોછાઝોલાં હોય છે. મારે યે વધુ કહેવાનું નથી.
 પોકારના પ્રકાશકે વાચક આગળ મારો આ સંગ્રહ રજૂ
 કરવાની તક આપી છે તે સટે આભાર નહિ માનવાનો
 અવિનય હું નહિ કરું. સંગ્રહમાં સંભાર રૂચિકર છે કે કેમ
 તેનો નિર્ણય વાચકો પર છોડું છું. આ સંગ્રહમાં મારો
 પ્રયાસ અલ્પ જ છે એટલે એને વધાવી લેવા કહેવું મને
 યોગ્ય લાગતું નથી.

સૌ. લલિતા દેશાઈ.

અનાવિલ સંસાર સમૂળો સડી ગયેલો છે. ક્યાંક ક્યાંક તો એ ઉબ મારી હડયો યે છે. હિંદમાં સામ્યવાદની વાતો ચાલી રહી છે ત્યારે આપણા સમાજમાં એ વાદની વાતો કરતાં અનેકનાં નાકનાં ટેરવાં ચઢી જાય છે. સરકારની સત્તાના દોર કાપવા આપણે તલપાપડ થઈ રહ્યા છીએ ત્યારે સમાજના સંકળમાંથી છૂટવા આપણે ચૂં કે ચાં કરતા નથી. સમાજની ગુલામી સૌ સેવી રહ્યા છીએ. સમાજની એ ભઠ્ઠીમાં કૈં કેટલા ઓગળી ગયા અને ઓગળશે. સમાજના ઓછા અનુભવીને યે એમાં દુઃખના દુઃગર ખડ-કાયલા દેખાશે. આ પરિસ્થિતિ દુઃખદ છે. અનુભવ કે' છે કે સમાજની કોઈને પડી જ નથી. 'પડશે તેવા દેવાશે' એ સૂત્રનો સંગ્રાથ સાધી સૌ આપણા દુસ્તર સંસારને પાર કરવાની દૃઢ જાંક વાળી બેઠા હોય એમ લાગે છે. સમાજના સિતમની ઝડીઓ વરસતી હોય ત્યાં ટચલી આંગળીએ ગુંજ સના યોવર્ધન ઉઠાવી સૈને બચાવનાર યોવર્ધનધારીઓ સમાજમાં હજી પાક્યા નથી.

અનાવિલ સંસારમાં ખુલ્લી આંખે ફરનારને અવનવા અનુભવો થાય એમ છે. એ અનુભવોને આલેખવાની ફરનારમાં શક્તિ હશે તો અનેક વાર્તાઓની વસ્તુ (Plots) એને મળી રહેશે. મારા અનુભવો આછા છે છતાં પાકટ છે. એ અનુભવો પર કદપનાનો ઢોળ ચઢાવી મેં આ વાર્તાઓ યોજી છે. વાર્તાનો હેતુ દુઃખદ પ્રસંગો નોંધી વાચકનું હૃદય પીગળાવવાનો નથી. વળી તેમાં ઉપદેશવૃત્તિ યે નજરે નહિ ચડે. સંસારનાં અનિષ્ટા દૂર કરવાનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે. વાચકો રસપૂર્વક એ વાતો પર નજર નાખી જાય એ ઉદ્દેશ મુખ્ય છે.

વાર્તાની ભાષા પરત્વે કેટલાકને અણગમે પેદા થશે એ વાત હું ભૂલ્યો નો'તો. આપણી બોલવાની ઢબછબ મને તો એટલી ગમે છે કે વેળાકેવળાએ થે હું એનો પ્રયોગ કર્યા કરું છું. વાર્તામાં સંવાદ પૂરતો એનો છટથી ઉપયોગ કર્યો છે. માતાને ચરણે મોટા થઈ જે બાલી સૌ ઝીલે છે તે બૂલી જવાઈ હોય એમ મારી જાણમાં નથી. લોકરચિ હું પાસખી ન શક્યો હોઈ તો વાચક મારી એ બેદરકારી પ્રત્યે જોયું ન જોયું કરશે.

મારો અનુભવ આ દિશામાં બહુ ઓછો છે એટલે લખાણમાં ત્રુટિઓ હશે. વાર્તા લખવાની હથોટી હું જોઈએ તેવી કેળવી શક્યો નથી. વાર્તાઓમાં રસક્ષતિ નહિ થઈ હોય એવું થે કે નથી : આમ નોંધતાં તો પાર નહિ આવે.

કૃતિઓ-જેવી છે તેવી-વાચકને 'વખત નથી બગાડયો' એટલો સંતોષ આપશે તોયે હું કચવાઈશ નહિ.

મુદ્રત : જાન્યુઆરી : ૧૯૩૦.

દોલત દેસાઈ.

નિર્મળા.

(૧)

“કહીશ; પૂછું ?”

“શું ?”

“એક વાત છે.”

“વાત રે વાત—પણ કે મૂછ કે
પૂછ ?”

“છસ્તો.”

“તો કે’ની ?”

“ઠાસા તેડે છે.”

“ધૂણવા !”

“ ના—પણ બહુ આગ્રહ છે. ”

“ આગ્રહ શાનો ? મુંડાવવાનો ? ”

“ ચાટવાનું છે. ”

“ થુકીને ? ”

“ દુધપાક ને— ”

“ હા’ડો હશે ? ”

“ છે તો ખરો. ”

“ કોણ ગળડયું ? ”

“ ભીમા પરાગનો પોરો. ”

“ કેવડો ? ”

“ જીવાનસ્તો. ”

“ હે ! ”

“ કેમ ચમક્યો ? ”

“ હા’ડો જમવા હાઠ હજી કયાં સુધી સળકયા કરશે ”

“ ડોસા માનતા નથી. ”

“ ડોસાને ઠગલે હજી કયાં સુધી ચાલીશ ? ”

“ ગરજ છે— ”

“ ગરજ શાની ? ડોસો પાક કરતો હશે ? ”

“ પૂછું તે રહ્યું ને તું તો વાત ફેરવી બેઠો. ”

“ હું નથી ફર્યો; જમાનો—(એક અવાજ) શાન્તિબાઈ !

એ.....શાન્તિબાઈ !

અંધાડીઆવાંડને રસ્તે થઈ એક દિ નંમતે પહોરે
 જે મિત્ર વાતો કરતા ચાલ્યા જતા હતા. આ અવાજે
 તેમની વાતમાં લંગાણ પાડ્યું. બંને આમ તેમ જોવા
 લાગ્યા. તેમની નજરે એક સોળેક વર્ષની છોકરી ચઢી.
 હાથના છસારા વડે તે તેમને તેડતી હતી. તેઓ પાછા
 વળ્યા. જ્યારે તેઓ નજીક આવ્યા ત્યારે છોકરીએ એકને
 પૂછ્યું, “શાન્તિભાઈ, તમે અહીં ક્યાંથી ?”

“કોલેજમાં.”

“ક્યારના ?”

“છ, સાતેક મહિના થયા.”

“કેમ દેખાતા નો'તા ?

“મને ખબર નહિ.”

“આવોને; બા છે.”

છોકરીની પાછળ બંને ઘરમાં દાખલ થયા. એક આધેડ
 વયની સ્ત્રી અંદર શાક સમારતી હતી. છોકરીએ તેને કહ્યું,

“બા, મગનકાકાના શાન્તિભાઈ આવ્યા.”

“ક્યાં છે ?”

“બા રહ્યા.”

શાન્તિ બોલ્યો, “કેમ, જમનાકાકી, ઠીક છેને ?”

“જોવે, ભાઈ. બહુ દા'ડે દેખાયોને !”

“તમે અહીં છો એ ખબર નહિ.”

“હશે, ભાઈ.”

છોકરીએ શ્વસન સળગાવી આહ મૂકી. આહ તૈયાર થાય તે દરમિયાન બધાંએ કૂંકે વાતો કરી. આહ તૈયાર થઈ અને પીવાઈ રહેતાં શાન્તિ બોલ્યો, “જમનાકાકી, જમ્મએ ત્યારે—મિસો.”

“આવતો રે’જે, બાપ.”

“સારું,” કહી બન્ને ચાલી નીકળ્યા.

“શાન્તિભાઈ, આવજો,” પેલી છોકરીએ કહ્યું અને શાન્તિએ માત્ર ડોકું ધૂણાવ્યું. છોકરી પછી ઘરમાં ચાલી ગઈ.

દિવસ આયત્ની ગયો હતો. બન્ને મિત્રો અતિ વધારી ચાલતા હતા. વાત પાછી ચડે થઈ.

“શાન્તિ, બહુ મોડું થઈ ગયું.”

“કામના ઢગ પડ્યા હશે, નહિ ?”

“ના, કામ તો કું નથી.”

“ત્યારે વહી શું બાય છે ?”

“મોડા જમ્મએ તો ખાવાનો તાલ જતો રહે.”

“સવાદીઓ છે તે બણ્યો !”

“એવું કું નહિ.”

“ત્યારે ચાલતો હોય તેમ ચાલ્યા કરની.”

“તારી સાથે આવવામાં વખતનો હિસાબ રહેતો નથી.”

“તે વખતનું ચે ખાતું રાખ્યું છે ?”

“તારી સાથે દલીલમાં ઉતરું એટલે મારા તો લોગજ લાગે. ચાલ, હવે પેલી સલાહનું કેમ ?”

“હું કું વરીલ કે દાકતર નથી.”

“એક વરીલ—”

“ વડીલજાહીનો મૃત્યુબંટ તો ક્યારનો વાળી ચૂક્યો છે.”

“ બહુયો તારો શાહીવાદ—કે’વું હોય તે કહી દેને કે પત્તું.”

“ હું કહીશ તે તને કડવું ઝેર જેવું લાગશે. તારી ‘અક્કલ-હુશીઆરી’થી જે કેં કરવું હોય તે કરજે. મારી સલાહ કોડી કામની નથી.”

“ તારી સાથે આટઆટલી મુઝવણીનો ફડકો કયો અને અત્યારે પૂછું છું ત્યારે પચગમ્બરી વાણીએ મને વંદોળીએ ચઢાવે છે. જા, હવે તને કેં જ નહિ પૂછું.”

“ નહિ પૂછે તો મગજ એટલું હલકું રહેશે.”

“ મેં કેટલું ખાઈ નાખ્યું ? ”

“ મેં એની નોંધ રાખી નથી. પરંતુ મારા મગજમાં તારી વાતોનું વન હજી ઉભું છે. મગજ એટલું પડતલ જ ને ? સરકાર તો પૈસા કરી લે; મારે તે સડવા દેવાનું. એ સડો—”

“ બહુ થયું. પહોંચી તારી સલાહ.”

“ મુગો ચાલ્યા કર ત્યારે.”

“ લે,” કહી સલાહ પૂછનાર મુગો રહ્યો.

શાન્તિએ પૂછ્યું, “ બાગમાં રઈ જવું છે ? ”

“ ના, તું પાછો કેથો ચોંટીશ.”

“ લે, રહું.”

બાગમાં ન જતાં બન્નેએ સીધા કોલેજમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમની વાતનો તાર તુટી ગયો હતો એટલે બંધ મ્હોંએ તેઓ ધસ્યા જતા હતા. વનિતા વિશ્વામ આગળ તેમને એએક લટાર મારવા આવેલા મિત્રો મળ્યા. તેમાંનો એક બોલ્યો, “કેમ, શહેરમાં કેટલાક દિવસ થયાં તમે બહુ ચોંટી રા'છો ?” શાન્તિ બોલ્યો, “અમને જવા દો. આના પેટમાં આગ ઉઠી છે. રસોઈ ચૂંથાઈ ગઈ હશે. સ્વાદને બદલે એને સુગ લાગશે. તમે તો ટાકું કરીને નીકળ્યા હશે ?”

“હાસ્તો.”

ટુંકે પતાવી બન્ને ચાલતા થયા.

કોલેજમાં આવી બન્નેએ મહારાજને થાળીઓ ઓરડામાં મોકલવા કહ્યું. મહારાજ થાળીઓ મૂકી ગયો. બન્ને હાથ, પગ અને મ્હોં ધોઈ આવ્યા. તેમણે પછી ખુરસી પર બેસી જમી લીધું.

“અહ્યા, અગીઆર થયા !”

“એમ !”

“જોને ?”

“આજે વાંચવાનું કેં બને એમ લાગતું નથી.”

“ખાધા પછી તરત સુઈ જવું ઠીક નહિ. ચાલ, આમ તેમ જરા આંટા મારી આવીએ.”

“હું તો થાક્યો છું.”

“તને થાક ક્યારે નથી લાગતો ?”

“તેં આજે થોડો રવડાવ્યો ?”

“ માધલેક ચાલ્યો એટલામાં તો થાક ચઢ્યો. સંસાર-
પંથ તો લાંબો છે. એ કેમ કાપીશ? ”

“ તે ક્યાં કરવત મેલવી પડે છે? તું જ વાંચતો
હતો ‘ ઉચાં અમારાં ઉઠવાં ’. સંસારમાં તો ઉઠવાનું—પંથ
કાપવાનો નહિ. કેમ જૂલ્યો? ”

“ સા— યાદ ન રહ્યું. આ અહીં જ જઈને પાછા
આવીએ છીએ. ”

લાઠન્સને રસ્તે તેઓ નીકળ્યા. તેમનાં પગલાં ધીમાં
ઉપડતાં હતાં. પગન પછુ તેમની મ્તિનું અનુકરણ કરતો
હતો. “ શાન્તિ, ” તેના મિત્રે ધીમેથી પૂછ્યું, “ પેલી
વાતનો કેં ખુલાશો—”

“ ચાલ હવે પાછા વળીએ. મારી તો આંખ
બેરાય છે. ”

“ વાત કેમ ઉડાવે છે? ”

“ સાચું કહું છું. ”

“ શું સાચું? ”

“ હોય તે; હું તો જાઉં છું. ”

શાન્તિ પાછો વળ્યો એટલે તેનો મિત્ર પણ પાછળ
ન ફટકે ગયો. બન્ને જોરડીએ પહોંચ્યા.

રાત્રિનો અમલ ચઢતો જતો હતો એટલે બન્ને
સુઈ ગયા.

(૨)

શાન્તિને નકામાં વિચારો બહુ ઓછો અકબાવતા. કોઈ દિ એને 'શત ખરી કરવી' નો'તી પડી. કુતરાની ઉંઘ એ ઉંઘતો.

તેના મિત્રને કેં એન નો'તું પડતું. તે પાસુ બદલ્યા કરતો હતો. તેનું મગજ વિચારવટોળીએ ચઢ્યું હતું. 'એ છોકરી કોણ?' એ બાણી મન મનાવવા તેણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા. એ પ્રશ્ન અનુત્તર જ રહ્યો. શાન્તિને પૂછી જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાતનું ખાતામુહૂર્ત કેમ કરવું તે ન સૂઝ્યું. વિચારસરણી ગોઠવવા માંડી. પરંતુ મગજની દીવડીમાં તેણે ખૂટેલું લાગ્યું.

રાત્રિનાં અંધારાં સંકેલતો સૂર્ય ઠાર ઠાઠવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. શાન્તિના મિત્રની આંખ ઉઘડી ગઈ. કોઈ ન હશે એમ ધારી તેણે ગાયું 'તેરી ઇન્તેઝારીમે' ગુજર ગઈ રતીઆં.'

શાન્તિ જોરડીમાંજ બેઠેલો હતો. મિત્ર ઉઠે તો સ્ટોલમાંથી ચાહ મંગાવાય એ આશામાં વાંચવાનું મૂકી તે બગાસાં ખાતો હતો. ગાયન સાંભળી તેણે પૂછ્યું, "કોની ઇન્તેઝારી?"

"કોઈની નહિ, એ તો ગાવાનું મન થયું એટલે માઈ નાખ્યું."

"ના; એમાં કેં લેહ છે. કહી દેને?"

"લેહનાં બૂત મને વળગતાં નથી. ?

"માન કે ન માન પણ તું ઉંઘ્યો હોય એમ લાગતું નથી. તારી આંખો તો જો-કેવી લાલ !"

“પથારીમાં ખવચી કર્યું એ વાત સાચી. સા—કારણ સમજાયું નહિ.”

“સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં તો નોતોને ?”

“સ્વપ્નનાં સંસારીઓને આવે.”

“કુંવારા ઠેરા રેતા હશે ?”

“ચાલ, ચાહ મંગાવ. હું મ્હોં ઘોઈ આવું છું.”

“ગાં—તળે રેલો આવે એટલે વાત પડતી મૂકે.”

“ચાહ મંગાવ; ચાહ—પછી વાત કરીએ.”

શાન્તિએ ચાહ મંગાવી.

ચાહ આવી અને પીવા રકાબીમાં રેડતાં શાન્તિના મિત્રે પૂછ્યું. “વાત ચાલુ કરેને ?”

“મારી ક્યાં ના છે.”

“કાલે આપણે ગયલા તે—”

“હું સમજ્યો; તેમાંજ સા—ઉંઘ્યો નહિ !”

“વાત પૂરી કરવા દે. તારો ચુકાદો પછી આપજો.”

“તારાં કે’ સગાં થાય ?”

“તારે એ બધી શી પંચાત. અહીં બણવા આવ્યો છે કે ‘મારીતારી’ કરવા ?”

“તારી સફાઈ રેવા દે. કે’તો હોય તો કે’ નહિ તો રહું.”

“એમાં તોબરો શાનો ચઢાવે છે ? ખરી વાતમાં જોડું શાનો લગાડે છે ?”

“જોડું તો નથી લાગ્યું. પરંતુ મને આમ તોડી પાડે એ—”

“વસમું લાગતું હશે ? વાત જાણવી હોય તો અનેક કડવા ઘુંટડા ગળવા પડે.”

“તે વાતમાં બહુ કાઢી ખાવાનું ખરૂં ને ?”

“કાઢી ખાવાનું હોય કે નહિ.”

“મારો કેટો છોડીશ ? વાંચવાનું પડ્યું છે તેની કે ચિંતા છે ?”

“વંચાશે એ તો; પ્રસંગ જાય એટલે વાત પાછી ઓછી નીકળે !”

“દેશાઈસાહેબ તો દોડયા જાય છે; બહુ ચાલી જશે તો વાંચતાં દમ નીકળી જશે.”

“વાત વચકાવી વચમાં દેશાઈસાહેબને ક્યાં હોમે છે.”

“તારે વાંચવું છે કે વાતો કરવી છે ? મારો વખત બગડે છે. પરીક્ષા પાસે આવે છે તેમ વાતોનાં બહેણુ વધતાં જાય છે. એ બહેણુમાં તણાયા તો—”

“તાજ થઈશું !”

“શી ભાવના !”

“વર્ષ બગાડી પૈસાની ખરબાદી કરવી છે ? ભણીશ તો લેખે—”

“તારાં લેખાં—પલ્લાખાંનું મારે કેં કામ નથી. કાલે ગયલા એ કોણ એટલું કહી નાખે તો બન્નેનો વખત બગડતો બચે.”

“એ જાણવાથી તને કેં ફાયદો છે ?”

“પ્રાયદો હોય કે ન હોય તોયે કેવામાં જાય છે શું ?”

म. २५३

(1881-1882-1883-1884)

“મારે એ વાત એટલેથી જ અટકાવવી છે. મને કે'વું ઠીક—”

“તને નામોશી લાગે એવું એમાં શું છે ?”

“નામોશી લાગે એવું તો કૈં જ નથી. બૂલાયલી વાત સંભારી સંતાપ—”

“તને સંતાપ થતો હોય તો મારે એ વાત જાણવાની કૈં જરૂર નથી.”

“હું તો પહેલેથી જ કે'તો હતો. તેં વખત બગાડ્યો છે તો તે કહી જ લાખું. એ મારાં કાકી થાય અને આપણને બોલાવ્યા તે એની છોકરી હતી.”

“તે તું કેાઈ દિવસ એમને ત્યાં તો જતો નથી. નથી બનતું કે શું ?”

“અમારે બોલાચાલી નથી. એ તો ગામ છોડી ક્યારનાં અહીં આવી રહેલાં. મને ખબર નહિ કે એ લત્તામાં રહેતાં હશે નહિ; તો આપણે એ રસ્તે કદિ આવતે જ નહિ.”

“બોલાચાલી ન હોય તોયે તારે શું ? એ લોડો આટલો બધો ભાવ રાખે છે તો તારે અબોલા રાખવાનું કૈં કારણ નથી. માબાપે વો'રેલી લગાઈ છોકરાં ચાલુ રાખે એ ઇચ્છવા યોગ્ય તો નથી. તારા વિચાર હું જાણતો નથી એટલે તને મારે શું કહેવું ?”

“અનુભવી બહુ તે જાણ્યું—તારી સલાહ મારે ગળે ઉતરે એમ નથી.”

“લે ત્યારે ‘આવરે વાત પાછી’—સિલકમાં ર'શે.”

“કાઈ વેળા કામ લાગશે અને એમનો ભાવ તો આકરો છે.”

“કેમ ?”

“માદીકરી પહોંચેલાં છે.”

“તમારી જોડે અંટસ પડ્યાં કોટલે બિચારાં પહોં-
ચેલાં થઈ ગયાં.”

“જાણી તારી ઠાઝ-દીલાસો હમ આવ.”

“મારે થોડું સ્નાનસ્નુતક છે. સગાં તો તારાં-તારે
એમની સંભાળ લેવી જોઈએ.”

“હું તાલેવનનો દીકરો ખરોને ? મારે ત્યાં નાણાંનાં
નીર વહી જતાં હશે ? તારે ઘેર વધી પડ્યાં હોય તો બે
પૈસા આપી આવજે.”

“એમનો નિર્વાહ કેમ ચાલે છે ?”

“ભરીશુંથીને ખાતાં હશે-મને કેં ખબર નથી.”

“ગાસથી કેમ આવી રહ્યાં ?”

“ગામ સેવાયું નહિ.”

“તે કેં કનડગત હતી ?”

“ના; રેવાની જગ્યા—”

“ઘર તો હશે ને ?”

“વેચાઈ ગયલું.”

“કેં મિલકત ?”

“બોડુંખટ.”

“તમારી રાખવાની ત્યારે ફરજ નહિ ?”

“લખખણ સારાં હોય તો ટકાયને !”

“તમારી યે ત્યારે નાગાઈ હશે. રખેને બે પૈસા
ધસાવું પડે. અહીંથી જાય તો એરો ઓછો થાય. તમારું
એમ હશે નહિ થાય.”

“ તારું ડહાપણ રે'વા દે. ”

“ જોડું ચે શું કહ્યું ? ”

“ એવાં નશુણાં ને મદદ કરીને ચે શું ? ”

“ તારા બાપે કેં પાઠ કરેલો હશે ? ”

“ પૂછીને ખાત્રી કરી લેજે. ”

“ મારે જ પૂછવું હોત તો તને આટલો જોષલે શા માટે ? ”

“ તને વખતની કેં કિમત નથી. આ વખતનો વાંચવામાં સદુપયોગ થઈ શકત. વાતોમાં શું કાંદો કાઢ્યો ? ”

“ કોલેજનો વખત થશે. ચાલ, જમી લઈએ. એક દિ માંડીને વાત કહેજે એટલે મારા મનના ઝંડેમો ટળી જશે. ”

“ હું કહીશ. નહિ તો તું ભીંતમાં જ માથું માર્યા કરીશ. મને નકામો વગોવીશ નહિ. ”

“ વાત બહુમા વિના નહિ વગોવું. ચાલ મોડું— ”

“ વાંચવું મીડું અને જવું મોડું. ”

“ મેજ તો સારો બેસે છે. ”

“ કયું પાસું— ”

“ બન્ને પાસાં સરખાં— “તેરી ઇન્ટેઝરીમેં ગુજર ગઈ રતીઆં” એક પાસે સા— સુઈ જ ન રે'વાયું. ”

“ તેમાં જ આંખો ચઢી છે. ”

“ અદયા, ઢાંઢો ચઢ્યો; ચાલ. ”

શાન્તિ અને તેનો મિત્ર જમવા ઉઠ્યા. વાતે ચંદ ત્યારે ન્હાવાનું ઘણી વેળા મૂલતવી રહેતું. વાતમાં વખત વીતી ગયો હતો એટલે જમી આવી રોકાયા વિના પાખરા તેજો કોલેજ ગયા.

(૩)

અનાવિલ ઘેરાં બપોરે નવરાં હોય છે. કોઈ બે ઘડી આડું પડે છે અને કેટલાંક તો ‘ચાલ જરી જઈ આવું’ કરી નીકળી પડે છે. નવરાં હોય ત્યારે ઘરને સુવ્યવસ્થિત કરવાનું બહુ ઝોછાંને આવડે છે. તેમણે જોયું હોય તો કરેને !

સગરામપરાની એકાદ શેરીમાંથી નંદુખેન નીકળવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. તેમણે સંખાય શોધવા માંડ્યો. કોઈ તૈયાર ન થયું. ન છટકે તેમણે શેરી વટાવી. તેમને વાડી ફળીએ જવું હતું એટલે સંઘાડીઆવાડનો રસ્તો લીધો. જમનાખેન એટલે બેસી બરતાં હતાં. જતાંઆવતાં પર પછુ તેમની નજર રહેતી. નંદુખેન ત્યાં આવી પહોંચ્યાં એટલે જમનાખેને પૂછયું,

“કાણુ, નંદુખેન કે ?”

“ઓવે. જમના તું આં કાંથી ?” નંદુખેને સાશ્ર્વ પૂછયું.

“તમને ખબર ની મલે ? કયારની આં છું.”

“તે કોઈ દા’ડો આવે તો ખબર પડે કની. તું તો રોશ લઈને બેઠેલી તે વખતો મલતો ની ઝોહો.”

“પેટ જોયું કરવું કની. કોઈ થોડું કમાવા વારૂ છે.”

“કરવાની કોણુ ના કેય જે; પછુ બે ઘડી નીકરવાનું મન ની થાય કે ?”

“મને ખબર ની કે તમે આં ઝોહો. કેથી આવી અડતે ની તો. આવો, બેહો તો ખરાં.”

“મોડું થાય; વાડી ફળીએ જવું છે.”

“જવાબ તો. અંદર આવો.”

નંદુખેન જોટલે ચઢ્યાં. જમનાખેન તેમને લઈને
અરમાં ગયાં. તેમણે આહ મૂકવા માંડી.

નંદુખેને કહ્યું, ‘રેવા દેને. આ પી ને જ નીકરી.’

“શાજ શાજ તમે કંઈ થોડાં આવો. મારે મૂકવાની
છે; લેગી તમારી.”

જમનાખેને સ્તવ સળગાવી આહનું પાણી મૂક્યું.
નંદુખેને વાત ચાલુ રાખી, “તે ગામથી કેમ આવી રહ્યું?”

“તાં કોણુ છે જે?”

“કેમ, જેઠ?”

“તે મારે કંઈ ખપના; તેનું હંભારે તો થીઈ.”

“તાડું કંઈ તાં ની મરે?”

“અટોપી પડેલાં! ન ધણીઆતાંનું કોણુ?”

“વેચીહાટોને આવી રહ્યું કે?”

“મારી રાં-ની પાહે વેચવાનું હું હતું જે?”

“તમાડું કંઈ સાધન ની કરેલું?”

“બુખારવાં ખાઈ ગીયાં. માલીકરી આ ભરીને ખાઈએ વસી.”

“ચોરી કાં છે?”

“નિહારે.”

આહ તૈયાર થઈ. ખ્યાલાં ભરાઈ ગયાં. જમનાખેને
એક પોતા માટે રાખી બીજું નંદુખેનને આપ્યું. આહનો
થુંટડો ગળતાં નંદુખેને કહ્યું, “માટી થઈ જોડે; નિહારે
ભણી હું કરવાની?”

“એના ખાપ કંઈ ગયલા.”

“ભણીને તો પોરી કોડી કામની થઈ જાય.”

“વચન આપેલું તે કેમ ભંગાય ?”

“તે કાં જોવા આવવાના ઉતા.”

“એ દુઃખે તો અહીં આવી.”

“તે મૂકી જયલા જોહે; ની તો શેરનો ખરજ કંઈ વેઠાય ?”

“ની જેવું.”

“તારો ભાગ જોહે કની ? લઈને નીકરવું ઉતું કની ?”

“ભાગ ને જાગ; હું તો નિરવતિ વારી ને આવેલી. માફ છે તે બહ છે.”

આહ પીવાઈ રહી એટલે નિર્ભાગા આવી. તેણે પૂછ્યું,
“બા, એ કેણ ?”

“તું ની ચોરખે.”

“તોયે; અને તો ચોરખા કની ?”

“એ તો નંદુમાસી.”

“કાં રેય ?”

“સગરામપરે.”

નંદુજેન ભાલ્યાં, “એક ઢાંડો લઈને આવજે ને. પોરી જોહે.”

“આહા, બા, એક ઢાંડો જઈહું. તું તો કેથી લઈ જ જાય ની.”

“એકાદ ઢાંડો જહું. તારી આહ ઢાંકેલી છે. પીવી જાય તો પી લે; ની તો રેવા દે.”

“ના, મારે નથી પીવી. નિશાળનો વખત થઈ જશે.
હું બઈ છું.”

“હાડ.”

નંદુબ્દેન બોલ્યાં, “ની પીએ તો હાડ. આશ્રહ ની
કરવો. બરી ગઈ એણે તો જાત તબાઈ જાય. આપણને તો
બણે ચાલે ની એટલે રહ્યા કરીએ. મેં રાં- સુકી દેવા
બહુ કાંકાં માર્યાં પણ છૂટે જ ની. માથું દુઃખે ને ચેન
ની પડે એટલે પાછી સહ.”

“એ તો પીતી નથી. પણ ઉં જ દેવા દઉં.”

“અવે તો બધાંએ મૂકવા માંડી. કોઈ ની પીતો મલ્યો
તો લોગ લાગે. કેયું હોધ્યું કે ?”

“એનો વિચાર જ કયો નથી.”

“હું કેય ! તારો વિચાર હું છે ?”

“મોટી મોટી તો પરણે દેહું.”

“બીજા તો જાનમમાં જાય. તને એ પ્રાવે.”

“આધન તો જોઈએ કની ?”

“અવે તો લોકે સુધારા કરવા માંડેલા. કોઈએ
મદ્દી આવે.”

“હું રાં- ખેડું માણુહ કાં હોધવા બઉં. પરણી લેહે.”

“વાર છે એ જમાનો આવતાં. તારો કંઈ છૂટકો છે.”

“મને તો કંઈ હુજ પડતું નથી; ને ન્યાતમાં પોચા
ઓ કાં છે ?

“ની કેમ મલે ! જોઈએ તેટલા. કોઈ ઘેર બેઠાં
થોડું જ લઈ જવાનું છે.”

“નસિબમાં ઓઢે તે થડે.”

“તું કે’તી ઓય તો બતાવું.”

“છે ધીઆનમાં.”

“ઓંવે. મારા છગુનો પોયો છેસ્તો. કોલેજમાં ભણતો છે.”

“તે કંઈ મોક્ત થોડો કરે. તમે ગોકવી આપો તો—”

“મારું તો એમાં કંઈ ની ચાલે. મારથી મોડું ની થાય. તું પૂછી જો.”

“પોયો જોવો ઓય તો અહીં છે. કેય તો બોલાવી લાવા. જોઈ પૂછવામાં હું ગીયું.”

“મારો તો વિચાર બીલકુલ નથી. અમણાં તો ભણવા દેવી છે. ભણતાં અટકડે પછી જોવા.”

“તારી હાથે લમણાંક ની થાય. ધણીને ગમ્યું—”

“જુમ ફેરવાયો છે. આવે તો પોયાંને પૂછીને કરવું પડે.”

“મેં તો કંઈ પૂછેલું ની. તે હું હમજો.”

“હમજો કે ની હમજો અને આપણે થોડાં પોંચી રેવાનાં.”

“ખેંચવામાં માલ ની. ચાલ, આવે તો ઉડું. દીવામત્તી પેલાં ઘેર જવું જોઈએ.”

નંદુબ્હેન ઉઠી ઘર બહાર નીકળ્યાં. જમના-બહેને કયું, “આવજો.”

નંદુબ્હેનના ગયા પછી જમના ખાવાનું કરવા બેઠી. નિર્મળા આવી ધાંધલ કરશે એમ ધારી તેણે ઉતાવળ કરવા માંડી. નિર્મળા સ્વભાવે જરી આકરી લાગતી.

નિશાળેથી આવીને શેજ ખાઈ લેતી. ખાવાનું નહિ થયું હોય તો અકળાઈ જતી.

નિશાળ છૂટી એટલે નિર્મળા આવી. ઘરમાં પેસતાં જ તેણે પૂછ્યું, “બા, ખાવાનું થયું કે ?”

“થાય છે; નંદુમાસી અમણાં જ ગયાં એટલે મોડું થયું.”

“તે ખાવાનું કરતાંકરતાં બાતો કરવી’તી. મને તો ભુખ લાગી છે.”

“જોને પેટું જરી ભરવાનું અધુરું છે તે પુરું કરી લાવ એટલે હું બધું તૈયાર કરી તને મૂકું.”

“ભણું કની! મારે માટે કંઈ નહિ તો કંઈ રાખી જ મૂકે.”

“બહુ ડાર્જ; કરી લાવ તો.”

‘પટાવતાં બહુ આવડે’ કહી નિર્મળા કામે વળગી. માદીકરીએ ખાવાનું તૈયાર થતાં ખાઈ લીધું.

(૪)

ખારડોલીના સત્યાગ્રહે સુરતના યુવક સંઘમાં આંદોલન આણ્યું હતું. સભ્યો અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં ઝંપલાવવા તૈયાર હતા. એક પ્રવૃત્તિ સ્વદેશી સપ્તાહ ઉજવવાની હતી. સંઘના સભ્યો એને સફળતાપૂર્વક ઉજવવા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા. આંતરિક વ્યવસ્થા માટે સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ રાખી હતી. આ પ્રવૃત્તિમાં સીએ.ને. સહકાર ઓછો ન હતો. તેમણે પણ સ્વયંસેવકદળ ઉભું કર્યું હતું. નિર્મળા પણ તેમાં ઉત્સાહ ભર્યો ભાગ લેતી હતી. તે એક સ્વયંસેવિકા હતી.

દેશમાં બનતી સ્ત્રીઓ જોવા લોકોનાં ટોળેટોળાં ચાલી આવતાં. સંઘની વ્યવસ્થાનાં લોકો ઝુકતકંકે વખાણ કરતા. સાંજના એકાદ દિવસ સ્ત્રીઓ માટે રાખ્યો હતો. તે દિવસે તો મેઢનીનાં મહા પૂર ઉલટમાં.

શાન્તિને તેના મિત્રે પૂછ્યું, “ચાલ, આવવું છે ?”

“મારે નથી આવવું. જતો હોય તો જાની”

“આજે તો Ladies Day-સ્ત્રીઓનો દિવસ છે.”

“તે મારે મેડાં જોવા નથી આવવું.”

“અમે મેડાં જોવા જતા હઈશું; નહિ ?”

“ત્યારે તારે જીએ ધંધો ચે શું છે ?”

“તારા જેવો મેલો માણસ મેં કોઈ ન જોયો.”

“કંઈ લેવાનો છે ?”

“લઈએ ચે ખરા.”

“લીધું; લીધું સિકલ જોઈ !”

“તારી આડાઈ મને અકળાવે છે. એક વાર નન્નો વાસે તે ફરી હા થાય જ નહિ.”

“વિના કામે ત્યાં બીડ કરવા શું કામ જવું ?”

“જીવ્યા કરતાં જોયું બહું એ તને ખબર નથી ?”

“અને હું ચે એ જ કહું છુંને !”

“Far-fetched, indeed ! મારી મચડીને તને ફાવે તેવો અર્થ કરે એમાં કંઈ ન વળે. તારે માનવું હોય તે માનજે. હું તો આ ચાલ્યો.”

“તને રોકે છે ચે કેણુ ?”

“લે ત્યારે બેસ; અહીં બેસો માખીઓ માર્યા કર.”

“એ તને કોણે પૂછ્યું ? ડહાપણ ડહોળવાં બહુ આવડે છે. તે અમારે કંઈ ખીલું કામ નહિ હોય. તું નવરા એટલે ખીલ થે—”

“નવરા ને તું રોરાચરો છે તે બહુથો. વાતે વખત વહી બય ને તારી માથે લમણાંઝીક કરવાની ધીરજ હું કયાંથી લાવું ?”

“મારી આપું ?”

“સાચું કે’છ ?”

શાન્તિ ગુસ્સે થઈ ઉઠ્યો. તે પકડી પાડે તે પહેલાં તો તેનો મિત્ર નાસી છૂટ્યો હતો.

x

x

x

“કેમ, રતુ, એકલો ?” રમેશે પૂછ્યું.

“સા-નું નામ જવા દેને ? ચોપડામાં દટાઈ રે’વા એતો સમંચલો છે—a book-worm !”

“તેં આશ્રહ નહિ કયોં હોય; નહિ તો તમારી જોડી તુટે નહિ.”

“સા-ને બહુ કંઈ પણ મ્હોંમાંથી એક વખત ના નીકળી ગઈ એટલે તે હા થાય જ નહિ.”

“તમારા અનાવલાઓનાં મ્હોં જરી એઠાં ખરાં !”

“એ તો ટેવ પડી ગયલી. હુલી લપટી—”

“સંચમનું રકું ચઢાવ.”

“અમારા જેવી સ્વચ્છંદ જ્ઞાતિને રકું ચઢાવનાર કોઈ પાક્યો જ નથી.”

“કોઈ પાસે કરાવવાની કયાં વાત છે ! બાતે કરી લે.”

“જાતમહેનત અમારી કામ કરવા તૈયાર નથી.”

“તારી કામ સાથે મારે કામ નથી. મારે છોકરો આપવો નથી કે એ ઇતિહાસ જાણી મને કાયદો થાય.”

“તે લેવા ચે કાણુ તૈયાર છે ?”

“તૈયાર તો જોઈએ તેટલા થાય. મારો જાતજાઈ લઈ આવ્યો તેને ક્યાં વાર થઈ છે કે બૂલી ગયો.”

“આપનાર મૂર્ખો.”

“તમે પૈસાની પોટલી માગો તે આ જમાનામાં બધા પાસે થોડી ભરી મૂકી હોય.”

“એના પર તો અમારી તાગડધિન્ના !”

“તમારો ઘડો હવે ભરાઈ ચૂક્યો છે. છોકરી ન્યાત-માંથી ચાલી જવાની.”

“એ જમાનો આવતાં વાર છે.”

“નવયુગ જેસી ચૂક્યો છે.”

“ન્યાતોની નવયુગમાં મોંકાણુ મંડાઈ જવાની-મારી કે તારી.”

“સામ્યવાદ હવે તો—”

“અમારા કુળવાનોએ તો સામ્યવાદ ક્યારનો અમલમાં મૂક્યો છે. તેમને ખાવાના વાખા પડે છે. મુડીવાળાઓને ત્યાં દીકરીઓ હોય એટલે દોડી સામ્યવાદની ધૂન મચાવે.”

“એ તો શાહીવાદ; સામ્યવાદ નહિ. ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યની શોષણ નીતિ-ચૂસાય તેટલું ચૂસો.”

“પોતીમાં ખંખેરે ત્યાં મુઘી જ તો.”

“હ વાગ્યા ! મારે વ્યવસ્થા જાળવવા જવાનું છે.”

“મારું જોવાનું વાતમાં રહી ગયું. તું વ્યવસ્થા જાળવવા જા ને હું આ જોઈ લઉં.”

રતુ ફકાનો જોવા ગયો અને રમેશ વ્યવસ્થા જાળવવા ગયો.

એકાદ ફકાનમાં રતુની નજર તે દિવસે જોયલી છોકરી ચઢી તેને વાત કરવાનું મન થયું. મ્હોં ખોલવા પ્રયત્ન કર્યો. હતી એટલી હિંમત એકઠી કરી તે બોલ્યો, “તમે અહીં ક્યાંથી ?”

છોકરીએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેણે ત્યાંથી ચાલવા માંડયું. રતુ ભોઠો પડ્યો. તેનાથી અપમાન સહન ન થયું. પકડી પૂછું એવો નિશ્ચય કરી તે પાછળ પડ્યો. તેને હબી રાખી પૂછયું, ‘કેમ, ભુલી ગયાં ?’ છોકરી તે છતાં બે પરવા હતી. ‘મારે કામ છે,’ કહી તે ચાલી જતી હતી ત્યાં રતુએ તેનો હાથ પકડ્યો. છોકરીએ આ વેળા મગજ પરનો કાજુ ગુમાવ્યો. તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું. ‘કોઈ જુએ તો મારી શી વલે’ એ વિચારે તેને ભાન ભૂલી કરી મૂકી. તેણે રતુને એક તમાચો માર્યો અને તેને ગાલ પંપાળતો મૂકી રસ્તે પડી ગઈ.

રતુને લોચ ભાર થઈ પડી. તેણે આબુખાબુ જોઈ ખાત્રી કરી લીધી કે ત્યાં કોઈ ન હતું. પરંતુ રમેશ તેમને જોઈ મથો હતો. તે દોડતો ચાલ્યો ગયો એટલે નજરે ન આવ્યો. હસવું તેણે રોકી રાખ્યું.

રતુ વાત વધે એમ ધારી ત્યાંથી ચાલતો જ થઈ ગયો. બાગમાં ચિત્ત શાંત કરી પછી કોલેજમાં ગયો.

શાન્તિ ત્યાં ફરતો હતો. રતુને જોઈ તેણે પૂછયું, ‘કેમ, શું જોઈ આવ્યો ? કંઈ લાવ્યો ?’

“લાવે જુ !” કહી રતુ ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં શાન્તિની નજર તેના ગાલ પર પડી. તેને લાગ્યું કે રતુ કંઈનો માર ખાઈ આવ્યો છે. તેને પૂછવાનું મન થયું. વિચાર માંડી વાળવા પ્રયત્ન કર્યો છતાં તે બોલી પડ્યો, “રતુ, ગાલ લાલ કેમ ?”

“થાકને લીધે એ તો મ્હોં લાલ છે.”

“ના; આવું નહિ !”

“આગમાં લીલાં ઘાસ પર સુતેલો તેના કાપરા હશે.”

શાન્તિ ચૂપ રહ્યો. રતુને વધારે અકળાવવાનું તેને મન ન થયું. વાત વહેલીમોડી કાને આવશે. રતુ લડાઈ બેઠી કરવામાં જુદાનાં શોધે એવો ન હતો. ‘ચાહોમ કરોને પડો-’ કરી ખાઝી પડવાનો એનો સ્વભાવ હતો.

રતુ એવો ડઘાઈ ગયો હતો કે તે એકદમ ઓરડીમાં આવી સૂઈ ગયો. આ ડંખ બહુ આકરો હતો. તેનામાં વૈરવૃત્તિ ન હતી; નહિ તો તેણે ક્યારેનો માર્ગ શોધવા માંડ્યો હોત. એક વાતે એટલો એનામાં સદ્ગુણ હતો.

શાન્તિ ફરીને આવ્યો. રતુને તેણે ઉઘતો જોયો. તેણે તેને ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો. ખૂબ મારી એટલે તે ઝબકીને બોલ્યો, ‘ઓ !’ ને ગાલ સંભાળ્યા.

શાન્તિ ચેતી ગયો. તેને ખાત્રી થઈ કે કંઈ નવાલુની થઈ હતી. તે ગમ ખાઈ ગયો.

રતુ ઉઠ્યો એટલે શાન્તિએ તેને મ્હોં ઘોઈ નાખવા કહ્યું. બન્ને પછી જમી આવ્યા. શાન્તિ વાંચવા બેઠો અને રતુ સૂઈ ગયો.

આખી રાત તેને બળ્યા કયું.”

(૫)

રવિવાર હતો. નિર્મળા ભાગોળે શાક લેવા જતી હતી. ‘દીકરીઓનાં દુઃખ દેહું દોઢલાં’ એ રાગડો નિર્મળાને કાને પડ્યો. ‘તારી મને બહુ ફીકર રહ્યા કરે છે’ એવું એક દિ માતાએ કહેલું તે યાદ આપ્યું. માતાની કોટે દીકરીનું દણું ચાલ્યા કરતું હશે એની કદપના નિર્મળાથી ન કરાઈ. શાકની વાનગીના વિચાર કરતી તે ભાગોળે પહોંચી ગઈ.

નિર્મળા શાક લઈ પાછી ફરી ત્યારે નવરાં નંદુખેન ત્યાં ચોડાયલાં હતાં. જમનાખેન સાથે તે ડાચાં ફૂટતાં હતાં. નિર્મળાને વાતમારસ પડ્યો એટલે તે પણ ત્યાં ગોઠવઈ ગઈ.

નંદુખેને ટહૂકો કર્યો, “પછી—”

જમનાખેન બોલ્યાં, “એ બટવેડાની વાત જ જવા દોને.”

“અલી, અમાર તાંના કે’તા કિતા કે બધું પૂછી લાવજે.”

“એ મુ-નું નામ બાળોની.”

“અલી, એને તોડ કાઢવા કયલું એહો તે જરી ખરી વાત બાળુવા પૂછાવેલું. તને કે’વામાં કે’ વાંધો તો નથી કની ?”

“વાંધોહાંધો તો મારે કે’ ની મરે. પણ—”

“તો કંઈ લાખની. હવારના પોરમાં નાહકની ખોટી હું કામ કરે. કામ હો બધું જેમનું તેમ જ પડેલું છે. ચાલ, વેગની.”

“લગન વખતની જ ખટપટ ચાલ્યા કરતી છે. એ લોહો બાકી કાડ્યા કરે; તે પેલાં આપે ની નેવાત વધી ગઈ.”

“પોરીને એકુ હા’ડો મોકલેલી કે ની ?”

“વગર તેડથે અડહેલી પાડેલી. પોયાં પાડે મરાવી પછી પાછી કાડી મૂકેલી.”

“ત્યાર પછી તેડેલી કે ની ?”

“તેડે હાના ને વાત હાની ?”

નિર્મળા બોલી, “મારે તે ફરીઆદ ની થતી એડે જે ?”

નંદુખ્હેન બોલ્યાં, “બેન, તું ની હમજે. ફરીઆદ કરી ફજેતી કાણ વેરી લેય ? અનાવલાની ન્યાતમાં વરી ફરફરીઆદી કેવાં !”

“લોકો અવે તો ખમિ એવા નથી. ખોરાકીના દાવા કયાં એછા મંડાય છે ?”

“ખોરાકીની વાત જૂદી ને આ વાત જૂદી.”

“માર મારે તો ફાજદારી ગુનેા ગણાય. દાકતરની ચીઠી લઈ દાવો નોંધાય.”

“તારા બહુતરનું ઠાંપણ નથી જોધતું. જમના, ચાલ તો પછી—”

નિર્મળાનું મોં આમ નંદુખ્હેને સીવી લીધું એટલે જમનાખ્હેન બોલ્યાં, “એ લોકોમાં મોડું ઘાલવા જેવું નથી. વરખેરી વગર ઢંગનાં છે. એ નકામા વગોવાહે.”

“કાંદો કાડવા દેને !”

“તમને વારતાં હું થાય ?”

“મારું રાં-નું માને તો કની. એમને ફાવે તેમ ફાડે. હમજ પડે તીઆરે ગાં- ડાળીને બેસે.”

“બુઠાં છે, રાં-નાં.”

“તે વાત માંડીને તો કે ?”

સ્વ. ઇન્દુલાલહેન.

(સા. જલ્દનામ જેમણેકરતા હિમ પાતી.)

“મં તો લેપન રાખેલું ની એટલે—”

“પણ હાંભરેલું તો જોડે કની ?”

“હાંભરેલી અડધી ખોટી ચે જોય”

“ત્યારે તો જોમને ના જ કે’વા. ચાલ ઉઠું આવે તો.”

“ના જ કે’જો; આવજો.”

નંદુજેન ના કહેવાની હામ બીડી ઉઠ્યાં અને જમનાજેન ચુલે બેઠાં. નિર્મળા શાક સમારી તૈયાર કરતી હતી.

x

x

x

x

શંકરજી માળ પર આંટા માર્યા કરતા હતા. તેમનાં જોકે હાથનાં આંગળાં મૂછ પર પ્ર્યા કરતાં હતાં. તેઓ મનમાં કે’ બબડયા કરતા હતા. બારીએ ડોકીયું કરી, ‘નથી દેખાતી’ કહી ગુસ્સે થતા. તેમના મ્હોં પરથી લાગતું હતું કે તેઓ બહુ અકળાઈ ગયા હતા. અંતરનો ઉકળાટ અસહ્ય થતાં શબ્દો વાટે તે બહાર કાઢવા માંડ્યો.

“કીઆર કીઆરની ગયલો-પૂછી આવતાં તે કેટલો વાર ? વાત વાતને વાચે રહ્યો જોડે ને કે’ લાખવા બેઠી જોડે. બેરાંની તે કે’ જાત ! લેંહનો ભરોડો તો એનો ! વાત ની મલે તો આવી રેતાં—” આ વાક્ય જાળીનો ખખડાટ થતાં એટલેથી અટક્યું ને શંકરજી દાઢર ઉતર્યા. તેમની નજરે નંદુજેન ચઢ્યાં. હાંપ્ર ઉતરે તે પહેલાં તો મ્હોંમાંથી વાક્ય નીકળી પડ્યું,

“કેમ, પૂછી આવી ?”

“લેરે જાલે. તમને તો કે’ બીજું હુજ જ નથી પડતું કે જોની એ જ વાત આગર ધર્યા કરો.”

“કેં વાત મળી કે ?”

“તેને તો કેં જ ખબર નથી.”

“ત્યારે આટલો બધો વખત ક્યાં હું કયું ?”

“પૂછાછ તો કીધી પણ તેમાં કેં હવાદ ની મલે.”

“ચાલ, મરવા દે ત્યારે —” કહી શંકરજી ચૂપ રહ્યા.

“રાંધી કાઢ તો—” કહેતા તે માળે ચઢવા મંડ્યા.

“કાં જવું છે ?” નંદુજીને પૂછ્યું.

“તારે બધી પંચાતમાં પઠવાની કેં જરૂર ? રાંધવા પેહ, રાંધવા—બમણે હરખો વખત થઈ જહે. આ ગાડીએ મારે જવું છે,” ઘાટ પર ઉભાઉભા શંકરજી બોલ્યા.

“પારકી પંચાત તમારે હું કામ જોઈએ ?”

“તને કોણે પૂછ્યું ? તું તારું કામ કર.”

નંદુજીને રસોડામાં ગયાં એટલે શંકરજી માળે જઈ બેઠા. તેઓ માથે લીધેલું કામ કેમ સંકેલવું તેના વિચારમાં હતા. તેમને રસ્તો સુઝતો નહોતો. અનેક ગુંચવણો તેમને મુઝવતી હતી. ‘અપમાન થાય તો—’ એ વિચારે તેમને નાક કપાતું લાગ્યું. તે છતાં પાસા નાખી જોવા તેમણે નકકી કીધું સમાધાનીના સંદેશા લઈ તેઓ જવાના હતા. પરિણામની કલ્પના કરવા કરતાં અનુભવવાનું તેમને મન થયું. ‘જોઈએ તો ખરા—’ એમ કરી મનનું સમાધાન કરતા તે બોલ્યા, “થયું કે ?”

“ચાલો, બહારી આવો,” કહી નંદુજીને રસોડા થઈ ગયાની ખાત્રી આપી.

મનુષ્ય કોઈ પણ કામમાં હાથ ઘાલતાં પહેલાં પોતાની શક્તિનું માપ કાઢતો નથી. એક વાતે તો એ

અદશ્યબત્તુ' લક્ષણ છે. ઉત્સાહમાં જે સધાય છે તે ઉત્સાહ સમ્યા પછી નથી અધાતું. શંકરજીમાં ઉત્સાહ હતો; શક્તિ થે હતી. પરંતુ કામ કાઢી લેવાની તેમનામાં કોંટી નહોતી. આ વાતમાં તેમને કોઈ ગાંઠે એમ તો હતું જ નહિ. શક્તિ અજમાવવા તેમણે એમાં માથું માથું હતું.

x x x x

“નાથુભાઈ, છો કે ?”

“કેણ ?”

“એ તો હું, શંકરજી.”

“તમે કાંથી ?”

“આ ગાડીએ આવ્યો.”

“આવો.”

“કેમ બધાં મળ્યાં છે ?”

“છે તો ખરાં. કેં કામે આવેલા એકે ?”

“નારે. ચાહીચલાવીને તમારે તાં જ આવેલો છું.”

“રેહો કની ?”

“કામ થાય તો રેવા, ની તો રાતની ગાડીએ આણો જવાનો.”

“તે એટલી બધી ઉતાવર હું છે ?”

“રત્ન નથી લાવેલો.”

“તે એક ઢાંડો ની જવાતું.”

“ચાલતું એકે જે. સરકારી—”

“સરકાર પોટલો બંધાવવાની એકે ?”

“બંધાવે કે ની; અમારે તો નોકરી પર જ કની બધું.”

“સરકાર આવે તો ઢીલીઢય થઈ ગયલી. નોકરની—”

“મુઠ્ઠા પર આવીએ. વખત થોડો છે. કામ પતાવી મારે જવું છે. જો તમને ખોટું ની લાગે તો વાત કાઢું. કહું કે ?”

“કેવ તો ખરા. કયા વગર બાંધવાની વાત કરો તે કેમ પાલવે ?”

“બાંધીને કાં તમને પાંજરામાં ઉભા રાખવા છે.”

“કેવ ની ત્યારે—”

“બુએ; તમારા વેવાઈની વાત છે. રીતસર બધું કેવા આવ્યો છું. નાહકના છેડાઈ નખે પડતા.”

“મારું માનો તો એ વાત અહીંથી જ પડતી મૂકો. એમાં કે કાંદો ની કા’ડો. ગોળી કેતરાવીને નકામો કાઢવ હું કામ કડાવો ?”

“અલ્યા બધું, જરી હાંબરો તો ખરા. તમારે કેવા જેવું ચોય તે પછી કેજો.”

“મારે પણ એ વાત જ જોઈતી નથી. એને હાફ જ આવેલા ચોય તો આખરમાં પાછા જ જજો. મારતાં એ જાણુદે તો અમણાં ગારેગારે ઘોઈ લાખહે—તમને ને મને.”

“અવે ઘોયાં ! પોરીએ તમારું હું બગાયડું કે તેડો ની ?”

“તે અમે જાણીએ. જાણ્યા મૂક્યા વના તમે તેની વકીલાત કરવા હું કામ આપવા ?”

“જાણું, બધું જાણું. મારી પાહે નકામું કેવાડો હું કામ ? તમારું ચો બધું જાણું, ને તેનું—”

“જાણો ત્યારે એહી રેવ. વાત રેવા હાં પેલી ચાહ પી લેવ.”

ગંગાખંડેન ચાહ કરી લાખ્યાં અને તેમની આગળ મૂકી. નાથુભાઈનું હેલ્લું વાંકય સાંજળી તેમણે ઝુકાવ્યું, “વરી હું છે ?”

“આ વેવાઈના વકીલ આખ્યા.”

“જાં-માં પેહી ગીઓ વેવાઈ, ને હાથે—”

“જાત જણાવવા માંડી કે પાછી. તને કોણે પૂછ્યું ?”

“તે મોડું નથી હું ?”

“અમે વાત કરતા છીએ તેમાં તને લવરી કરવા કોણે ક્યું ?”

“તમે તો મુંજ-કેં બોલાવાતું નથી. શંકુભાઈ, તમે તમારું કામ કરીને ચાલતા જ થાજો, અને એ વાત જો અહીં કાઢી તો પછી મારા જેવી કોઈ ભુંડી નથી.”

“ચાલ, લવરી કરતી નીકર અહીંથી. કોઈ એકલા મૂકેલા ની જુએ ને લવરી કર કર કર્યા જ કરે.”

“આ ચાલી; પણ કાન તો મારા ખુલ્લા છે, હું.”

શંકરજી વિમાસણમાં પડ્યા. કામ ધારવા કરતાં મુરકેલ લાગ્યું. મઠોમાંથી આ વરખેરી તો એક શબ્દ સરખો કાઢવા દેતાં નથી તો વાત કેમ ઉપડવી તે એમને ન મુઝ્યું. એ વિચારમાં ચાહની રકાળી પણ લાંબો વખત સુધી હાથમાં રહી જતી. નાથુભાઈ તો ક્યારના ચાહ પી રહ્યા હતા. ‘કેમ, ચાહ ઠીક નથી લાગતી’ કહી વારે વારે તે શંકરજીનું ધ્યાન ખેંચતા. ‘એ વાતને લાખો ચુલામાં’ એ શબ્દો શંકરજીની વિચારમાળા તોડી નાખતા. વિચારને

વેગ એટલો જધો હતો કે ખ્યાલામાં ચાહ થઈ રહી
તે પણ એમને ખબર ન પડી. તેમણે ખ્યાલું લઈ રેડવા
પ્રયત્ન કર્યો પણ કૈં પડ્યું નહિ ત્યારે તેઓ શુદ્ધિમાં
આવ્યા. નાથુભાઈએ તરત પૂછ્યું, “કેમ, લાનલૂલા થઈ
ગયા કે શું ?”

“તમે ક્યાં !”

“મારું નામ નો દેવ.”

“મને થયલું કે એ વાત તમને કેતે. તમે તો
શ્વાસ જ ની લેવા દીધો તાં હું.”

“બરવા દેવ એ વાત.”

“રઈ જ તો.”

“ચાલો, મારે જરી ઊતરણ જગાએ મલવાનું છે.
મલીને પછી ખારોખાર ચાયલો જવા.”

“લેવ, આવજો,” કહી શંકરજી ચાલી જતા હતા
ત્યાં ગંજાખંડેને કહ્યું, ‘કેમ, ચાયલા.’

“ઓંવે.”

“અવે ફરી એવી વાત લઈને નથે આવતા, ની તો
મારી રાં-ની થોડીક હાંબરી જહો.”

શંકરજી આબરૂબેર ચાલતા થયા.

(૬)

રતુ ક્યારનો મુઝાયા કરતો હતો. મનનું સમાધાન
તે નહોતો કરી શકતો. હાદર કેટલીયે વાર તે ચઢઉતર
કરતો હતો. છાત્રાલયના યોગાનમાં આંટા મારી વિચાર
કરતો તે ધૂમતો. તેને અસુખ થતું હોય એમ લાગતું હતું.

એડેરા મરી ગયલો હતો. ચોરહીમાં તે યેત્રણ વાર ડાકીયાં કરી ગયો. શાન્તિ ઉઠયો કે નહિ તે જોવા કદાચ એમ કયું હશે. મન મનાવવા શાન્તિની સલાહની એને જરૂર હશે. ગમે તેમ હોય પણ તેને જોતાં તે નીચેથી એકદમ ઠોડયો. તેના હોઠ હાલતા હતા. બૂલી જવાની બીકે શાન્તિને પૂછવાની વાત ગોળતો આવતો ન હોય !

શાન્તિ તેને ઠોડતો આવતો જોઈ વિચારમાં પડ્યો. તે કે' કલ્પના કરે તે પહેલાં તો રતુ સામે આવીને ઉભો.

“શાન્તિ, મગજ ઠેકાણે છે કે ? તે દિની અદ્દર લટકતી વાત પાછી કાઢું છું.” રતુએ વાતના ગણેશ માંડ્યા.

“રાખ, તપાસી જોવા દે,” શાન્તિએ કહ્યું.

“સીધી વાત કરવી છે કે મજાક જ કર્યાં કરવી છે ?”

“તે છે શું ?”

“હા'ઠામાં જવું છે.”

“જાની; મને શું પૂછે છે ?”

“તું પછી રાજ મને પગવ્યા કરે. તારી મંજુરી મેળવી હોય તો પછી તારે કે' કે'વાપણું રહે નહિ.”

“તે કે' હું છોડવાનો છું. મારે માટે તો હું હા નહિ કહું.”

“આટલી વખત જમી આવી પછી પ્રતિજ્ઞા લઇશ.”

“લીધી તે ખરી; લેવાની ખોટી.”

“મારો અવિશ્વાસ !”

“અત્તર વખત. તારો ભરોસો મને એસે જ નહિ.”

“કોઈ દિવસ અનુભવ કરી જોયો છે ?”

“કેટલી યે વાર.”

“ક્યારે ? કે તો ખરે ?”

“એ બધું પાછું ચાલ કરી ગણાવવા બેસું તો પાર નહિ આવે. નહિ જાય તો ત્યાં તારા વચર અટકી ચે શું પડવાનું છે ?”

“હાસાનો આગ્રહ ન હોત તો કહાય હું માંડી ચે વાળત. મારું જમણ જાય ને તે હુબાય.”

“સવિનય આગ્રહનો અનાદર કર.”

“મહાત્માજીને પાટલે તેં તો બેસવા માંડયું ને !”

“એમાં જોડું ચે શું છે ?”

“વચન આપું છું; પ્રતિજ્ઞા હવે લઈશ.”

“એવાં વચનમાં મને શ્રદ્ધા નથી. કરી બતાવે તો જ મને ખાત્રી થાય.”

“આ પ્રસંગ—”

“લોહીના લાડુ—”

“સાયવી લેવા દે.”

“જળે કેમ ઉતરશે ?

“દાળ સાથે”

“તારે ઝાપટવા જવું છે તો પછી આ બધી માથા-કૂટમાં નકામો શા માટે પડે છે ?

“તને ચીડવવા”

“વાંચવાનો અમૂલ્ય વખત—”

“તારે કયે ?”

“પરીક્ષાનું પરિણામ આવશે ત્યારે—”

“લાડુ ખવાઈ ચૂક્યા હશે.”

“લાડુમાં લટકુ થઈ ગયો છે એટલે બીજું સુએ ક્યાંથી પડે ?”

“હું તો જઈશ; કે સુઈ પડતું નથી.”

શાન્તિને છોક આવી એટલે રતુષી બોલાઈ જવાયું,

“સા-અપશુકનીઓ.”

“જા; તું લાડુ ખાધા વિના જ પાછો આવવાનો છે.”

“ખાઈને આવીશ; ખાઈને—”

“કાળું કર.”

રતુ જવા તૈયાર થયો. શાન્તિને એ અજબ પ્રકૃતિનો માણસ લાગ્યો. આટઆટલું સમજાવ્યા છતાં જમવાની લપ એણે ન છોડી. હાડા જમીજમી એની જીભ ફેટલી ચોપડી થઈ ગઈ હશે તેની કલ્પના શાન્તિએ કરી લીધી. સમાજમાં આવા જડસુ માણસોનો ટોટો નહિ હોય એવી તેની માન્યતા હતી. રતુનું વલણ બેતાં એ દૃઢ થઈ.

x

x

x

x

લીમલાઈના દુઃખનો પાર ન હતો. એકનો એક પહાડ જેવો પોયો અવટાઈ ગયો તેનો આઘાત અસહ્ય હતો. અનેક દીલાસો દેવા આવતાં. પરંતુ દીલના ડાંખ એ દીલાસા રૂઝવી શકતા નથી. આખો દિવસ તે બોલ્યા-ચાલ્યા વિના બેસી રહેતા. બેઘવા આવેલાં માણસો સામે વાત કરવા પણ તેમની જીભ કપડતી નહિ. તેમનું મગજ ખસી જશે એવી લોકોને હાલેશત રહ્યા કરતી.

એમને જૂએ મરવાનો વારો આવે એવું તો નહોતું. પરંતુ કારવેહવાર કાઢી શકે એવી એમની સ્થિતિ

ન કહી શકાય. પુત્રના મૃત્યુ પાછળ ખર્ચ કરવાનો તેથી એમને વિચાર આવ્યો જ ન હતો. ગામના ઘરડાએ એમને ક્યાં ઊંડે એમ હતું ! એ ડોસાઓ તો ખાટલે પડયા હોય તોયે ‘જમવાનું છે’ એટલું સાંભળતાં બેઠા થઈ જાય. એમની કમાન વળેલી કેઈ પણ શાહુડીનાં પીછાં ગોડે ટટાર થઈ જાય. લાડુનું નામ સાંભળતાં એમની લુલીએ લાળ મળવા માંડે. એ ડોસાઓથી તો પ્રભુ તોખાહ !

લીમલાઈને એટલે પીઠ પટેલીઆઓની પલટણ એકઠી થઈ હતી. કંથડલએ કાળજી કરાવતું હોય તેવે સ્વરે કહ્યું, “બહુ ખોટું થયું.”

મોહનલાઈએ કહ્યું, “કેમ કરીએ. કેં આપણા આથની વાત છે.”

દાણભાઈ દીલાસો દેતા બોલ્યા, “અવે તો મન કંઈ કર્યે જ છૂટકો. નકામો ખરાપો કરી જાત કથળાવી લાખ્હો.”

આ વાત સાંભળી લીમલાઈનું હૃદય તાણું થયું. તેની આંખમાંથી હડહડ આસુ વહેવા લાગ્યાં.

મોહનલાઈએ મમરો મૂક્યો, “એમાં અવે કેં વરવાનું છે.”

કંથડલએ કપાળ ફૂટતાં કહ્યું, “રતન રાજાઈ ગયું.”

દાણભાઈ દાંડ સળકતાં બોલ્યા, “ખાંધીઆ જ જમાડી મૂકવાનો કે ગામ કરવાનો ?”

લીમલાઈ કેં બોલ્યા નહિ.

કંથડણએ કુનેહથી કામ લેવા માંડ્યું. તે બોલ્યા,
“આપણે બેઠેલા છીએ પછી એને હું આપદા છે ?”

મુડીવાદમાં માનનારા મોહનભાઈ મુડી રાકવા તૈયાર
હતા એટલે બોલી પડ્યા, “ખરચવાવારો બેઠેલા છું પછી
એને હું ફીકર. પછી હોય થઈ રહે. લીમભાઈ, કેમ કે
બોલતા નથી.”

લીમભાઈ બોલ્યા, “મારો તો હરી પડવાનો વિચાર છે.”

દાણભાઈ, “હું !”

મોહનભાઈ, “કે” ચાલે.”

કંથડણ, “કાડી વરી જવાય હું ?”

એકમેકની સામે બધા બેવા લાગ્યા. લાંબે વખતે
કોઠો ચોપડો થવાની આ તક વટી જાય એ તેમને પરવડ્યું
નહિ. લીમભાઈને તેમણે આડવવાનો વિચાર કર્યો દાણ-
ભાઈએ ઠપકો મૂક્યો, “કે” ની તો લાઠવા તો છે; એમાં
ખરચ હું થવાનો ?

મોહનભાઈએ કહ્યું, “ગામમાં રઈ ગારીયું કાડી જાવ
તે ની ચાલે. ખાતાં હારે લાગે”

કંથડણએ કહી નાખ્યું, “ઓખે; ખાવું ને ખવાડવું
ની એ કોના ધરની વાત. કોઈને તાં ની જતો આવે તો
વાત જૂદી. તારા બાપનો છૂટકો નથી. મોનણ, ની તો
એ નાગાને ન્યાતખાર મૂકે.”

લીમભાઈ ગજરાયા. તેમણે કહ્યું, “જાવ, તમને ફાવે
તેમ કરજો”

પટેલીઆઓની મુરાદ આમ બર આવી. તેમનું
ધાર્યું થયું તેથી તેઓ બહુ રાજ થયા. લીમભાઈને બહુ

ખાડામાં નહિ ઉતારવો એમ તેઓએ નક્કિ કીધું. લાડવા તેલથી લેળીને કરવા નિશ્ચય કર્યો. “ઢાંકા માટે ચોકખા કરી બૂદા રાખવા-તેલના આપણને હુદે ની,” કુંથડછએ હુજ દેખાડી. ઢાડો કરવાનું આમ નક્કો થયું.

x

x

x

x

નિર્મળા આ ઢાંકણે ગામમાં હતી. તે પોતાની સખીને ત્યાં આવી હતી. તેને કાને આ વાત આવી. તેને બહુ દુઃખ થયું. લોકો પર દબાણ કરીને ઢાડો કરાવવામાં આવતા હશે તેની એને લાગ્યે જ ખબર હતી. આ પ્રસંગ અટકાવવા તેણે પ્રચારકાય શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. ગામના જુવાનીઓને હાથ પર લેવા સખીને લમ તે નીકળી પડી. નિર્મળાના પ્રભાવ આગળ સૌ જુવાનીઓ નમી ગયા. નિર્મળાને મદદ કરવાનું તેમણે વચન આપ્યું. કામ કેમ સમેટવું તે નક્કી કરવા માંડ્યું.

ભીમભાઈને ત્યાં એક પંચ મોકલવી. તે ભીમભાઈને સમજાવે. ભીમભાઈ માની જાય તો વાત આગળ વધારવી નહિ. તે આનાકાની કરે તો કોઈને જમવા આવવા નહિ દઈએ એમ કહેવું. કોઈ પીરસવા નહિ આવે એવો અમે બંદોબસ્ત કર્યો છે એમ જણાવવું. તમારું રાંધેલું રાંડે રવડશે એમ છાતી ઠાકી જાહેર કરવું. ભીમભાઈ સમજી માણસ છે ખરું કરી શકે એવી સ્થિતિ નથી એટલે એમને સમજાવી લેતાં બહુ વાર નહિ લાગે પટેલીઆઓની બીક ખતાવે તો કહેજો કે અમે તમારે પડખે વળત આવ્યે ઉભા રહીશું.

નિર્મળાએ લોકમત કેળવવા માંડ્યો. દરેક ક્ષણીએ સ્વયંસેવકોની ટુકડી મોકલી 'પ્રેત લોજન કરવું' એ પાપ છે. એ જમી જમ પેધાઠા છે' એમ ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

ગામના યુવાનોમાં નિર્મળાએ અવનવું ચેતન પ્રકટાવ્યું. તેનો કાને પડ્યો બોલ તેઓ ઝીલવા તૈયાર હતા. ગામમાં ધાંધલ મચી રહી હતી. ડોસાઓની દેન નહોતી કે ખોંખારો કરી સામે ઉભા રહે. તેમણે દોર ઢીલા મૂક્યા.

ભીમભાઈ આ ધાંધલથી ભડકે એવા ન હતા. એમને આ વાત બહુ 'મનભાવી.' તેમણે મોહનભાઈ, દાજીભાઈ અને કંથડજીને તેડી મંજાવ્યા. તેમને વસ્તુસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો. મોહનભાઈએ માંડી વાળવા વિચાર કર્યો અને કે' કહે તે પહેલાં દાજીભાઈ બોલ્યા, "એમ ડરી જાવ તે કે' ચાલે. એ આજકાલની ડીચડી હું હમજે? કરી કરીને હું કરવાની? ની કરવા દેય એતે કે' વાત. તમારામાં છાણ ની એય તો એ ધારેલું કરહે."

કંથડજીને બાજી કથળી ગયલી લાગી. તેઓ પણ ઢીલા થયલા લાગતા હતા. તેમણે કહ્યું, "બરવા દેવ તીઆરહી."

દાજીભાઈ એકલા પડ્યા એટલે તે ખંખારી ઉઠ્યા, "એ લીતરડાં કરવાના હું? વરહ કેમ પાણીમાં—"

ભીમભાઈએ કહ્યું, "એ નાદાનમાં ગણાઈ જાય. આપણી તો અકકલ વખણાય."

દાજીભાઈ બોલ્યા, "બધા આવા પોચકા કાંથી? તમારી લેમૂક કેમ થાય?"

"દાજીભાઈ, એમાં આપણું કે' ચાલવાનું નથી. એ ચોરખેલીમાં ફરીઓ બોલાવહે ત્યારે આપણે લાજી મરવાનું થાય." ભીમભાઈએ સાચી સલાહ આપી.

દાણભાઈ તેનો અવળો અર્થ કરી બોલ્યા, “તારો જોગારી મૂકવા વિચાર જોડે જોડે રાઈ રાઈ વાતો કરે છે.”

“તમે હામ બીડતા જોય તો મારી કાં ના છે,” ભીમભાઈએ જૂરડી નાખી.

મોનભાઈ બોલ્યા, “આપણે તો ખડી રવાના.”

કંથડાણએ કહ્યું, “માફ અવે કામ ની.”

દાણભાઈએ હમ જેઁચો અને બોલ્યા, “એને બેઠા કરવા તીઆરે હું કામ દોડી આવેલા ?”

ભીમભાઈ ટાઢેક વાળવા બોલ્યા, “જોડે.”

હાડાનો વિચાર માંડા વાળી બધા છૂટા પડ્યા. નિર્મળાને આ વાતની ખબર તરત મળી ગઈ. હાથમાં લીધેલું કામ પાર પડ્યું ધારી તે મલકાઈ. જૈરાંઓ ધારે તો શું ન કરી શકે ! આ યુગ સ્ત્રીઓનો છે. ધરને ખુણે તેમને હવે બેસી રહેવું પાલવે એમ નથી. બેસવાનું હતું ત્યારે બહુ બેઠાં; હવે કમર કસ્યે છૂટકો નથી. સ્ત્રીઓની અધોગતિની હવે અવધ પૂરી થઈ છે. સમાજની ભઠ્ઠીમાં ખાખ થવા કરતાં આત્મોદ્ધાસ અનુભવવા બહાર પડવું જોઈએ.

રતુ આવી પસ્તાયો. શાન્તિની વાત સાચી પડી. શુકનઅપશુકનમાં એ નહેતો માનતો. આવું દોષ વેળા બની જાય છે ત્યારે વહેમ ભરાઈ જાય. મનુષ્યોના વહેમો તો કે અજબ !

નિર્મળા જામમાં ચેતનની ચીનત્રારી મૂકી ચાલી આવી.

(૭)

રતુ વીલે મ્હોંએ કોલેજમાં પાછો આવ્યો. શાન્તિ સતાવશે એ વાત તે જરા ચે બૂલ્યો ન્હોતો. તેની સાથે કેમ વાત કરવી તે એણે આગળથી ગોઠવી રાખ્યું હતું. કોલેજ પહોંચતાં જ શાન્તિએ પૂછ્યું, “કેમ, જમી ટાઢો પડ્યો કે ની?”

“હીક છે.”

“તાલ ની આવ્યો?”

“દાઢો થયલો જ ની એટલે તાલની વાત જ રહી ક્યાં?”

“કેમ?”

“એ તો પેલી તારી હગલી ગામમાં નિર્મળી છાંટવા આવેલી. તેણે બધું કમઠાણુ તોડી પાડ્યું. ડોહલાઓ તો ડધાઈ જ ગયા.”

“તું ક્યાં નોતો ડધાયો?”

“ક્યારે?”

“તમાચો યાદ આવે છે?”

“તમાચો કેવો ને વાત કેવી?”

“સફાઈરેવા દે. મને બધી ખબર છે. પૂછાવું રમેશ હોડે?”

“અવ તું કેટલાં પાણીમાં છે તે હું ચે જાણું છું. પૂછાવું નંદું—”

“પૂછાવજે ને?”

“તારી પોલ બધી જાણી લાવ્યો છું. જોઈ, અવે મને ચિડવજે.”

“કાકીની વાત નથી બાણવી ?”

“હાંક પીછોડો રેવા દે. મને બધી મળી છે. તારી ગોળગોળ વાત મારે નથી જોઈતી. તું પેલીને તેડતો કેમ નથી ? પરણેલો હું જખ મારવા ?”

“આવ, લાંબી ટુકી રેવા દે. એમાં કેં સાર ની કાડકે. અલ્યા, ઠાડો અટકયો કેમ તે તો કે ?”

“તારે માથેનો ખરો કે નહિ ? વાત કેમ ઉઠાવે છે ?”

“એ વાતની અત્યારે ચિંતા કરવા બેસીએ તો બાણુતરમાં બલીવાર ની રેય. એ ત્યાં કયાંથી આવી પોંચી ?”

“બટકવા આવેલી ઓહ; મણુકીને તાં—”

“તે બહું એનું તાં ટટ્ટુ ચામલું.”

“સા—છે તો જખરી; કોઈના લોખ લાખવાના છે.”

“લાખશે ત્યારની વાત ત્યારે, તેં તો સ્વાદ ચાખ્યો ને ?”

“જો પાછો—”

“બૂલ થઈ.”

“વ્યવસ્થાશક્તિ તો એની જ કેવડાવે !”

“કોહલાઓ કેં માની ગીયા ?”

“ઐરાં જોડે ટક્કર ઝીલવામાં ઘીસ ખાય તો અવતાર ખરો થઈ જાય.”

“સા—ઓએ એં કે ચૂં કયું નથી.”

“અને એ રોકાયું તે એક વાતે ઠીક થયું; બીજા એ જોઈ નહિ કરે.”

“લોકો સુધારાની ઘોષણા કરી રહ્યા છે ત્યાં આપણી કોમમાં એટલું થે ન થાય એ તો શરમાવા જેવું; ખરું ને ?”

मै. च'पाछेन.

(भावन नी भजिवा अक-१५६.)

“હાસ્તો.”

“અને આપણી વરણ તો છેલ્લામાં છેલ્લી.”

“મનસ્વી !”

“જોઈએ તેવી.”

“સુધરવાને બહલે બગડતી જ ચાલી. એ બગાડમાં તું પાછો વધારો કરતો જાય.”

“કાંટયો કે ?”

“ચાલ, તેરીમેરી ચૂપ.”

“મેં કૈંક પૃથક્કરણ કર્યું છે. તે સાચું છે એમ મારું કહેવું નથી. પરંતુ કમ એવો જ છે. છોકરીવાળા કહે છે કે સુધારો થવો જોઈએ. સુધારાની કોઈ સમાજ સ્થપાય કે સભાસદોમાં મોટી સંખ્યા જુઓ તો પોરીવાળાની, પોચીવાળા કેટલા ?”

“પોચીવાળા તો પરાયું પોતાનું માનનારાને !”

“તેમની માન્યતા તો પોરીવાળા જેટલું કમાય તે બધું તેમને મારે જ; જાણે પોરીવાળાને તો કોઈ પોષવાનાં જ ની ગોચી !”

“જનમમાં જાય એ ન્યાત.”

“મોટી વેલી જાહે.”

“હંતાપ ઓછો.”

“ત્યારે જ કૈં હામ પડી સંસ્કૃતી હાખલ થશે.”

“અને અનાવલાનો હાડો ફરશે.”

ન્યાતનું ભલું ઇચ્છનારા આમ અનેક પડ્યા છે. પરંતુ પહેલ કરવાની આવે ત્યાં સૌને ટાઢીઓ તાવ ભરાઈ જાય છે. યૌવનને આંગણે ખેલતા આ બે જુવાનો ન્યાતને સુધરેલી

જોવ ઉત્સુક છે. તેમાં પોતાનો સકીય ફાળો આપવા તેઓ તૈયાર નથી. ન્યાત સુધારવાની ધગશ અમલી કાર્ય વિના શમી જશે. ચોમાસાની ગાંડીતૂર નદી ગોડે રિવાજોએ ન્યાતને પાયમાલ કરી નાખી છે. એ રિવાજોને રીતસર વાળ્યા વિના પાયમાલી અટકવાની નથી, અને એની ચાવી—ખડેનો, તમારે હાથ છે.

x

x

x

x

શંકરજી સમાધાની માટે ગયલા તે વાતને બહુ વખત થઈ ગયો હતો. મકનજીની ગાં—ક્યારની કરતી નોંતી. ‘હાથી હરખારે અને દીકરી સાસરે શોભે’ એવી માન્યતાવાળા મકનજીએ કેં ઠેકાણું પડયું હશે તો દેવને દીવો ભરીશ એવો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ માણસને પારખી ગયલા હોવાથી દેવ પરની આસ્થા પણ ઉઠી ગઈ હતી. ‘તેવું આતે તો શંકરજી લખતે ની’ એમ ઘડીક થયું. ‘ઝોડતું ચોડ કેં વેતરી ની આવ્યા ઝોચ તો હાર્’ એવી શંકા ચે પડી.

મકનજીનો વિચાર શંકરજીને મળવાનો થયો. ‘જાત વિના જાત્રા ની’ એમ મકનજી માનતા. ‘આમ પ્રીકર કયાં સુધી કર્યા કરવી. વાતનો ખુલાશો તો થઈ જાય’ એમ ધારી વિચાર દૃઢ કર્યો. દિશાશુકન જોઈ મકનજી નીકળ્યા.

“શંકરજીભાઈ, છો કે ?”

“હા; આવો.”

શંકરજીનું મોં લેવાઈ ગયું હતું. મકનજી આમ આવી રહેશે એ એમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. વાત કરવા જેવું ચે કેં કરી આવેલા નહિ એટલે એમણે જલ્દાં તલ્લ્યાં કરવા માંડ્યાં.

“કેમ, અહીં લગી ?”

“કરી હું આવ્યા ?”

“એ કાં આથ મૂકવા દેય એવાં છે. તમારાથી કાં અભણાં છે.”

“એ તો હમજ્યા; પણ આવ્યું કેટલે ?”

“હતું તેટલે.”

“ગયલા કે ની ?”

“ગયલો; પણ—”

“વાત તો કરો, વાંધો હું છે ?”

“જમડો કની ?”

“જમાડે; પેલી વાત કરી મૂકોને ?”

“કેવા તો રાંધાડે; ની તો રેહો જાણા.”

“શેરમાં આપદા ની તો; ચાલો, કહી લાખો.”

“જમની ને તાં એને મોકલી.”

“તેનું હું કામ છે ?”

“વાત માંડીને કહું ને ?”

“ચાલો; પછી—”

“વાત કેં તાંથી મલી ની એટલે જવાનો વિચાર કર્યો.”

“તે તો જઈ આવ્યા; પછી—”

“ખરૂ પૂછો તો એમાં કેં કેવા જેવું જ નથી.”

“તોયે ?”

“એ ઘડી બેઠોની; થહે.”

“ગયા; પછી—”

“ઠામ દેવા—”

“લાગ્યો કની ?”

“ટાઢો પડયો.”

“તે કેય હું ? સીધી વાત કરી કે ની ?”

“કરતો મરે !”

“ત્યારે તમે તાં જઈ કાંઢો હું કાયઢો ?”

“અથઢાઢ આવ્યો તે.”

“કે હાંભરી તો નથી આવ્યા ને ?”

“નીર.”

“ઝીયા તેવા પાછા આવવા હોય એમ તો મારથી ની મનાય. કેં એ વાત થઈ એઢે. કઈ લાખો ની.”

શંકરજીએ બધી વાત કહી. એ લોકો સાથે તો અઢી શેરનાં ઘી ખાધેલાં હોય તે જ વાત કરી શકે. પરમાત્માએ બન્ને સરખે સરખાંને ઢીકે બેઢી આપ્યાં છે. મકનજીએ કેં પૂર્વ જન્મે પાપ કર્યાં હશે કે એવાં કહૂતરાં સાથે પાતું પડયું. પોરીના ગ્રહ વાંકા હશે કે આવું ઘર મળ્યું. પેટે પોરી નહિ હોય તેને એ વાતની ગમ બહુ એછી હોય. બેરી ચે ‘છઢીછાંટ’ એટલે એને કેટલી વીસે સો થાય તે ધ્યાનમાં ન ઉતરે. કોઈ ધનલાગી હોય અને એક કરતાં વધુ મિયાં હોય તેના કાટનું તો પૂજવું જ નહિ. અનાવિલ સંસારશેત્રજમાં તો પોર્યાવાળાં પાઢશાહ ને પોરીવાળાં પેલાં. ન્માતનો જયવારો કયારે, પ્રભુ ? દેવ પોઢેલા હોય ત્યારે એ પૂજે; દેવ ઉઢે ત્યારે તો એમનો પયગમ્બર પૈસો.

મકનજીને વાતનો ગર મળ્યો નહિ એટલે ઘેર આવ્યા. એ વાત અત્યારે છેડવી નહિ એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પોર્યાં ભણી રહેશે ત્યારે પાછી ચારવશું એમ કરી મન

વાળ્યું. અનાવિલ કામમાં છોકરીને કાઢ્યો કે' આખું ન હોય એ વાત માનવા જેવી નથી. 'કુવામાં હોય તો હવાદામાં આવે' એ વાત સાચી ખરી. પરંતુ પેટે પાટા બાંધીને થે આપનારા પડયા છે. જ્યાં કનડગત કરી કલહાર કઢાવવામાં આવે છે ત્યાં તો માગનારા મનથી ઉતરી જાય છે. ટાંકણે કરવું પડે ત્યારે પણ નહિ જેવું મોકલી બેસી રહે. છોકરી નહિ તેડવાની બીક બતાવે તેને પણ નહિ ગણકારે. અનાવલાઓમાં વેવાઈ શોધવો એટલે એક દુશ્મન ઉભો કરવો; અને જમાઈનો જોગ કેની સાથે ખાશે ?

મકનજી કે' વાત લઈ આવ્યા હશે ધારી એમનાં પત્ની પૂછવા આવ્યાં.

“કેમ, હું કરી આવવા.”

“કે' નહિ.”

“તે ગયલા કે ની ?”

“ગયલા તો ખરા.”

“તે કે' વાત લાયવા ઓઢે કની ?”

“લાવવાનું ઉતું હું; જણતા ઉતા.”

“થોડી ઘણી ?”

“સા—કાઠવા દેય એવાં જ કાં છે.”

“કાઈ હરમાવે એવાને લઈ ગીઆ ઓતે તો કાંઈ ઢાઢો વરતે.”

“હરમનો છાંટો આવ તો ને !”

“એમ તો કેમ; ફેર પડે.”

“તને એટલો બધો બરોહો દેહું તો તારે જ જવું તું ને ?”

“મારે રાં—ને હું કામ જવું પડે. તેનો પાદર ની એવાય તાં લગી હાડ.”

“તીઆરે પૂછવા હું કામ આવી ?”

“મારા મનમાં તો કાઠીમારના થઇને ગયલા તે કેં કરી આયવા ઝોઢે.”

“તે હુતરાં છે હું ?”

“એ વાત અવે—” આ વાક્ય “બા, ઝો બા.” ની બૂમે એટલેથી અટક્યું.

“હું કેય ?”

“આ બકરી ઘરમાં પેહી ગયલી.”

“રાં—ની વાત હાંસરવામાં જારી ઢાંકવાની ઝો ભૂલી ગયલી; કેં બગાડ્યું તો નથી ?”

“ના; નીચે આવની.”

“કેમ, હું કામ છે ?”

“કામ તો કેં ની મલે. ઉપર હું કરે ?”

“એ તો કેં પૂછવાનું ઉતું તે ઉપર ગયલી; આવતી છું.”

“હું પૂછવાનું ?”

“એ બધી તારે પંચાત હું કામ જોઇએ. બે ઘડી પઠ આડી.”

માઠીકરી ટાટ પાથરી આઠાં પડયાં.

મકનજીને કેં ચેન પડ્યું નહિ. તેમણે થાડીવાર આમતેમ આંટા માર્યા કર્યા. તેમને થાક લાગ્યો એટલે હીંચકે ઝુલવા બેઠા. તે છતાં એમનાં મગજને શાંતિ ન હતી. હીંચકે ખાતાં ખાતાં તેમને ઝોઠાં આવવાં માંડયાં. વધુ બેસાય એમ ન લાગ્યું એટલે તકીઓ લઈ માથા નીચે નાખી આઠા પડયા.

સૌ હુઃખ ભૂલી નિદ્રાધીન થયાં.

(૮)

ખારડોલી સત્યાગ્રહ પછી અનેક નવાં છાપાં નીકળવા માંડ્યાં. સુરતમાં પણ એક છાપું—સાપ્તાહિક બહાર પડ્યું. તંત્રી મંડળમાં માણસો ચૂંટીચૂંટીને દેવામાં આવ્યાં હતાં. ઈશ્વરલાલ એ મંડળમાં એક આગળ પડતો માણસ હતો. વિદ્યાપીઠનો એ સ્નાતક હતો. ભાષા પર એને બહુ સારો કાબૂ હતો. કોઈ પણ સભાનો હેવાલ લઈ આવવો હોય તો એનેજ મોકલવામાં આવતો. સભાનો હૂબહૂ હેવાલ એ આપતો. કોઈ સભામાં હાજર રહેવા ન પામ્યું હોય તોયે હેવાલ વાંચી સભામાં ગેરહાજર રહેવાનો તેને પસ્તાવો ન થતો. એ પત્રની ગ્રાહક સંખ્યા જોત જોતામાં વધી ગઈ.

નિર્માળા રહેતી તે મહોલ્લામાં એણે મૂકામ કર્યો હતો. એનો સ્વભાવ મળતાવડો હતો એટલે મહોલ્લામાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. એની વસ્તી મોડી રાત સુધી રહેતી. દિવસે કામ એટલું આવી પડતું કે લખવાનું બધું કામ તેને રાત્રે જ કરવું પડતું. ગાયનનો શોખ હતો એટલે રાત્રિના શાંત વાતાવરણમાં તે સંગીતના મધુર આલાપનાં આંદોલન પ્રસારી મૂકતો. તેના ઘરમાં તે ‘એકલવાયા પાદશાહ’ જેવો લાગતો. ‘રાત્રિ બત્રી સુખ દીએ—’ કામના અંતોષ આગળ એ સુખ તે જૂલી ગયો હતો.

એનો અભ્યાસ તો ચાલુ જ હતો. વાતાવરણ સમજવાની એની શક્તિ આંકી શકાય એમ નહોતી. સો ગરણે ગાળી એ પાણી પીએ એવો હતો. ચાલુ બનાવોની અનેક ચર્ચા થતી તેમાંથી એ ચાળી ખૂદિપૂર્વક જનતા

સમક્ષ રજૂ કરતો. આ કામમાં કોઈ દિ એણે થાપ ખાધી હોય એમ ભણ્યું નથી.

સંસાર સાથે એને ઝાઝી નિસ્ખત નહોતી. એનું કોઈ સચું નહોતું. માળાપ નાનો મૂકી મરી જ્યાં હતાં. માસીને ત્યાં રહી એ ઉધરો હતો—તે ચે દૂરની. અનેક મુશ્કેલી વટાવી એ ભણ્યો. વેલો ચઢતો હોય તો પાઠ ઘણીએ મળી રહે છે. લગ્નને એ ‘લપ’ માનતો. ન પરણવાનું કારણ કે એ માન્યતા નહોતી. એને કોઈ સંઘરનાર મળ્યો જ નહોતો. માળાપ નહિ, મિલકત નહિ; તે છતાં ગાંધીમાં ઘસઠાઈ જઈ રવડતો થઈ ગયલો. એને છોકરી ન આપવાનાં આ મજબૂત કારણો હતાં. ‘રહી પ્રયો’ એમ કોઈ કહેનાર ન હતું અને તેથી એને જરા ચે ચિંતા નહોતી. “પ્રભુએ હાંત આપ્યા છે તો ચાવણું ગમે ત્યાંથી અપાવશે” એ સૂત્રમાં એની દૃઢ માન્યતા હતી. એને કોઈ દિ એ વાતનાં સાંસાં પડ્યાં નથી.

નિર્મળાને ત્યાં એ એક દિ પાણી પીવા પેઠો. એમનો પરિચય ત્યાર પછી વધ્યો. કે ન આવડે ત્યારે નિર્મળા એને પૂછવા દોડતી. નિર્મળા વારતહેવારે એને આશ્રય કરી જમવા નોતરતી. તે આનાકાની કરતો છતાં ન છૂટકે તેને જવું પડતું. નિર્મળાને હવે સભાઓમાં જવાની અનુકૂળતા થઈ. માતા અત્યાર મુધી સંગાયના અભાવે એને મોકલતી નહિ. માતા ના કહે તોયે સભાનું નામ સાંભળતાં તે ચાલી જતી.

એક દિ નિર્મળા કેં ગમજવા આવી હતી. ઈશ્વરલાલ સમાલોચના માટે આવેલી ચાપડીનાં પાનાં ફેંધા કરતો

હતો. નિર્મળાએ તેને પૂછ્યું, “તમારે ત્યાં કેં ચાપડીઓ બહુ આવે છે?”

“હા, અભિપ્રાય માટે.”

“તે કોઈ દિ વાંચવા તો આપતા નથી.”

“માગી?”

“કહ્યું?”

“મને શું ખબર કે તમને એમાં ગમ પડતી હશે.”

“તમે તો અમારી-ઐરાંઓની કિંમત બહુ ઓછી આંકો.”

“આંક ફરે નહિ તેમાં અમારો શું વાંક? તમારામાં શક્તિ છે, બુદ્ધિ છે, આવડત છે તો કેમ આગળ પડતાં નથી?”

“કોઈ પડવા દે ત્યારે ને?”

“પડવા દે? આ માન્યતા જ ખોટી ને! આ સરકારને ક્યારના અહીંથી ચાલી જવાનું કહીએ છીએ. એ ગઇ છે?”

“સરકારની ક્યાં એમાં વાત આવી?”

“એ એના જેવી જ. તમે માથું મારીને આગળ ન આવો તેમાં વાંક કોનો?”

“તમારો-પુરૂષોનો.”

“અમારા પર તમારી સત્તા ક્યાં ઓછી છે? સરકાર કરતાં તમારી સત્તા શું કમ છે? અનેક વેરે જઈ પૂછો: એક જ જવાબ મળશે ઐરીનું ચલણ!”

“એ તો પેલાં ખમીએ તેનો બદલો લઇએ જ કની? પેલાં ઠેકાણું ની પડયું તો પછી ચલણની વાત જ ક્યાં રહી?”

“એ બધી ધાંધલ તમારી જ ને ! તમે ડખલ ઉધું કર્યા કરો, મરદોને એમાં કેં દેવા દેવા ની મળે. ચાલી તો તમે લખાવો.”

“બરવા દેવ એ વાત. કોઈ સારી ચોપડી ઓય તો વાંચવા આપજો.”

નિર્મળાએ પાસે પડેલી એક ચોપડી જોવા લીધી. તેનું નામ વાંચ્યું, ‘કુટિલ કામિની.’ તે જોલી, “જેયું, મુ— ચોપડીવારાઓ અમને ઉતારી પાડવા બેઠેલા.”

“તમારી કુટિલતા ક્યાં ઓછી છે ? કેં કેટલાનાં ઘર ભંગાવી લાખો.”

“એ હુઃખે જ નહિ પરણેલા, કેમ ?”

“એ લય કોણ વળગાડે ?”

“સવડ કેટલી ?”

“આપદા કેટલી ?”

“સરખાવી જુઓ, ઢાંડી કોની નમે ?”

“મને તો એકે નમતું પાસું નહિ લાગે. સવડ શોધીએ તેટલી આપદા ઉભી જ હોય.”

“તમે માનો તે ખરું. પણ અનુભવ વગરનું કયા કરો એ માને કોણ ?”

“મારે ક્યાં મનાવવું છે.”

“ચાલો, જાઉં છું. ચોપડી અવે આપતા રહે.”

“લઈ જાવો.”

નિમંજા અનાવિદોમાં ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી હતી. નંદુજેનને કાને પણ એ વાત આવી. એક દિવસ તે જમનાજેનને ત્યાં આવી. વાત માંડતાં તેણે કહ્યું, “કેમ, પોરી તો કે નામ કાઢે હું ?”

“છે હું વરી ?”

“લોકો વાત તો કર્યા કરતા દેહું.”

“લોકને લેવા ઓ હું જવાનું.”

“તે વાત કરવા જેવું કરે હું કામ ?”

“હું કયું ?”

“મારી પાહે બધું કેવડાવે હું કામ ? પોરીનું કેએ અવે કરી લાખ ની તો રહે લટકતી. કોઈ હુંધહે ની; હુંધહે !”

“એ ભાર તમારે હું કામ જોઈએ ?”

“તારી એટલી લાગણી તે કેવા આવી; ખીજી કોઈ રાં— તો ની આવી દેહું ?”

“લોકને વાચે તમે ઓ હું લઈ પડો ? પોરીને કે ની હમજ પડતી ઓહિ તે પૂછવા બચ. તેમાં વાત હું ને વગત હું !”

“લોક નકામો ગોરા કાઢે અને જગે બણ્યું કની તો કોઈ છેડે ની બાંધહે.”

“તો રહે; પરણીને તાડાં ઓ હું પડ્યાં જે ?”

“અલી, તને તો કે વાતની ફીકર જ ની મરે.”

“લગવાનને બરોસે—”

“એનું કે કામ ને ઠેકાણું છે કે ? લઈને ચાલતો થહે તીઆરહી બણહે.”

“માણુહ ચોરખીને તો જરા વાત કરો !”

“ચોરખેલા; કેં કેટલા કાડી ગયલા.”

“કાડી જહે તો; સોભદ્રાનું ચો અરણ્ય જ થયલું કની.”

“એ તે કયો મોટો દેવ !”

“દેવ જેવો તો છે.”

“તારે કયે.”

“લોકને જરા પૂછી તો જૂઓ; માણુહ કેવો—દેવ જેવો—કાંઈ ના તો કેય.”

“તેં વેઠ્યો ઓય તે ખરો; આ તો વાતનું વતેહર થઈ જાય એમ જાણી મારે રાં—ને દોહવું પયડું.”

“લોક તો રજનું ગજ કર્યા જ કરે, તેને મોઢે કાં આથ દેવા જવાના.”

“પૂછવાગાછવા જતી ઓહો તેની વાત તો જાણે હમજયા પણુ ખેરાં માણુહને સલા હું ને સભત્રી હું !”

“પોરીને એટલા બદ્દે આનંદ.”

“ની ગમે તો મારે તાં મોકલવાની. તાં કેં એક જાતના લોક આવે.”

“એ આપણા વખત વધ ગીઆ.”

“તેમાંજ આવે રાં—ના જોઈએ તેટલા ભટવેડા નીકરે ને રાં—ને ઠેકાણે પાડતાં નવ નેજાં પડે. કેં ઓય કે આવેની રાં—જાય ચાલી, ની ધણીના કેવામાં કે ની સામુની સારવારમાં—મૂકે પહાડી; પછી અડહેલી પાડે તીઆરે કેય કે રાં—નાં તેડે ની, કોણુ તેડે !”

“તમે તો કોચરાના માલની વાત કર્યા કરો. આ તો માંધી બુઝ; સવરાજ ને સ્વાત—ખરી ગીયું બોલતાં એ ની આવડે.”

“તેમાં આપણે હું ? અનાવલાનો એમાં કેં દાડો વરવાનો છે ? ઘરડાવરડા કરી ગયલા તેમ આપણું તો આચલા કરવાનું. નકામી લવરી કરવી ખોટી.”

“લોકો તો કેંકે વાત કરે. બધું ફેરવાઈ જવાનું; ખરચખુટણ નીકરી જવાના—અલી, એ હાથું ઓડે કે ?”

“વાત જવા દે. પેલા ‘અનાવલી પોકર’ વારા લઈ બેઠેલા છે. એને ખખર ની મલે કે એના બાપ એવા કેં યઈ ગીઆ. તેનું કેં ની વયું તો—”

“અમારી નિર્મળાને એ કેં લખવા કયલું ઉતું.”

“એ એક વરહ થીઆં ખેરાંનો રડાફૂટો કાઢે તો દેહુ.”

“હાડ કની ? ગન્યાન તો લેય.”

“લીધું; મારી રાં—ની ગાં—લેય તે. આ એક મારા ગમીના વકીલને તાંની—પૂછી બેબે ની, ચુલો કુકાય કે—ને બીજી એક મેતલાની; તેનામાં એ હું હકાર છે. આ વખત વરી કોઈ એવાં નવરાં ટણપાં નીકર્યાં ઓડે.”

નિર્મળા એટલે બહારથી આવી. તેણે નંદુમાસીની ખખર પૂછી અને કહ્યું, “કામ કેં જોર પર છે.”

નંદુખડેન બોલ્યાં, “આ તમારા જેવી બહુતરની પૂછડીઓની જ વાત તો.”

“તો ચે શું ? કો'તો ખરાં.”

“આ બધું ચીપી ચીપીને કાંથી બોલતાં હીખી. ‘કાગડો મોરનાં પીછાં ખોદીને નાચવા ગયલો તે ચાલ એ ભૂલી ગયલો’ તેવું થશે.”

“લેવ, તમે એ ખરાં દેહું; એમાં કામઠા ને મોરની વાત કાં આવી.”

“અવે કેવું બોલી !”

“ને તું ભાષણમાં દોડયા કરે તે તાં હું હાંભરી આવે ?”

“તમને એમાં ગમ નહિ પડે.”

“વાહરે ! મારા કરતાં ઘરડી ખરી કની ?”

નિમંજાને ગુસ્સો ચઢ્યો. એક અસંસ્કારી અનાવડીના બોલે તે મ્હાત થવા નોતી આગતી. ‘બા, હું થોડી વાર રહી ને આવું છું’ કહી તે ચાલી ગઈ. નિમંજાની આ વર્તણૂક જોઈ નંદુખ્હેનનું પાકી આવ્યું. તે બોલ્યાં, “પોરી છેક વધ જવાની. એને ડામ દેતાં હું થાય. રાં—ઘરમાં ચોડાઈ રેની ‘ની તો ડામ હણીએ કપૂલ ની કરહે. રાં—થઈને સ્વડવાતું કેવું !”

“સ્વડવા નીરે કેં કામે ગઈ એહ.”

“કાં લગી હંતાડહો. મારે હું—ચાલો, અવે તો ઉઠું. મારું કયલું જરી ધીઆનમાં રાખજો. હમબલી પટાવીને અવે પોરીતું કેથું ઠેકાણું પાઠ.” નંદુખ્હેન કેં ચાલ આવતાં બોલ્યાં, “હં, પછી તાં લખેલું કે ?”

“તમે તો કેં મોહું ની ઘાલો એટલે લખીને હું કરે.”

“મને રાં—ને વચ્ચે હું કામ એયમા કરે, લખી તો જો. મછી વરી તેવું કેં લાગહે તો થુક ઠરાડી જોવા. જોભઈ

કેટી છે એટલે માફ મન માનતું નથી. ઓહો ! ની તો એમાં હું; એવા તો કે કેટલા વેરી લાવું.”

“લખી બેવા” કહી જમનાજીને દુકે પતાવ્યું.

“ચાલ, આવજો” કહી નંદુજીને પણ ઉઠ્યાં.

જમનાજીને વાતથી કંટાળ્યાં હતાં. અનાવિલ ઐરાં કંટાળે ત્યારે કંટાળો દૂર કરવા ચાહ મૂકી પીએ છે. જમનાજીને પણ સ્ટવ સળગાવી તૈયારો કરવા માંડી. નિર્મળા એટલે આવી પહોંચી. ચાહ મૂકાય છે એમ તેને લાગ્યું એટલે તેણે કહ્યું, “એક માફ રેડજો.”

નિર્મળા અને તેની માતા ચાહ પી ભરવા બેઠાં.

(૯)

રાત્રિ ભયંકર હતી. કેઈની બહાર નીકળવા હિંમત ચાલે એમ નહોતું. તે છતાં એક બાળા હાથમાં લોટો લઈ ચાલી જતી હતી. ગામને પાદરે એક કુવો હતો ત્યાં આગળ આવી તે થોભી. કુવાની પાળપર લોટો મૂક્યો અને હુગડું સમાર્યું. વિચાર કર્યો વિના તેણે કુવામાં પડતું મૂક્યું. એના પડવાનો અવાજ શાંત વાતાવરણમાં વિલીન થઈ ગયો.

મકનજી અને તેમના પત્ની સવારે ઉઠ્યાં ત્યારે તેમને આરણાં ઉઘાડાં માલમ પડ્યાં. પત્નીને પુત્રી કહી ગઈ હતી પરંતુ આંખ મળી જતાં એ વાત વીસરાઈ ગઈ હતી. તેમણે કઠણ હૃદય કરી આ ઘા સહન કરી લીધો. કુવે પડવાનું કારણ તેમને અમનનું નહિ.

શાન્તિને એણે એક બે પત્ર લખ્યા હતા. શાન્તિ વાંચવાની એ તરફી લે એમ ન હતું. તેના ઉત્તર ન મળ્યા એટલે એ અકબાઈ. દુઃખે પાપે ફહાડા કહાડવા એનાં કરતાં આ દુનીઆ પરથી બાર ઝોછો કરવો એમ એને લાગ્યું. ગામમાં એક બે છોકરીઓએ એમ કરેલું એટલે એને અમલ કરતાં વાર ન લાગી. પોતાના દુઃખ આજળ માતપિતાને થનારા આઘાતનું દુઃખ એ બૂલી ગઈ.

સરકારના કાયદામાં આપઘાત કરવો એ ગુન્હો ગણાય છે. આપઘાત કરતાં બચે તે માણસ પર કાયદા પ્રમાણે કામ ચલાવવામાં આવે છે. આપઘાત કરતાં પહેલાં દરેકે તેથી બહુ વિચાર કરી લેવો. અમલ કરવાની ઉતાવળ કોઈએ કરવી નહિ. આપઘાત એટલે આપદા: પતી જવાય તો ઠીક, નહિ તો—એ વાત જ જવા દો.

ગામમાં એકાદ બે અદેખવાઓએ છાંટયું કે એમણે બાણી બેઠને પોરીને કુવામાં નાખી. સરકારનાં માણસોનાં કાન પણ એઓ બલેરી આવ્યા. કાયદો ને વ્યવસ્થા બાળવનાર એ અફસરો કેટલીક વાર ‘કેલસાની દલાલીમાં હાથ કાળા’ કરે છે. મકનજીને દમ બીઠાવવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. મકનજી ગાંજ્યા બાય એમ ન હતું. એ અફસરોને અવળે અસે મુંડે એમાંના એ હતા. છોકરી જતાં વાત વચકી ગઈ નહિ તો વેવાઈને પણ ઠેકાણે લાવી મૂકે એવા હતા. કામ બધું આટોપાઈ ગયું અને થબને અવલમંજલ પહોંચાડવામાં આવ્યું.

મકનજી અને એમના પત્ની એક દિ બેઠાં હતાં. મકનજીએ વાત ઉપાડી, “તે એકદમ એણે આ હું કયું?”

सौ. पद्माब्देन.

(भावावली: भावकाली-१७७७)

“કેમ જાણે.”

“તમારે કે વાત ની થયલી ?”

“નારે; વાત ની ને ચિત ની.”

“ત્યારે એને હજુ કેમ પડ્યું ?”

“કારમાં કયું” ઓહો.”

“એવો તે કઈ જાતનો કાર.”

“હું હમજીએ; પોરું છે, ઓહો.”

“નકામી લોક વાત કરે કની ?”

“લોક ગીઆ ઓરીમાં; હું હુધ દેવાના છે ?”

“જો, નકામી રડારોડ કરી ધાંધલ મચાવતી નજો.”

“કોઈ આવે મૂકે તે આલો હું.”

“આવે તે બેઠીને જાય.”

“રિવાજ પરમાણે કરવું પડે.”

“મારું કયલું કમલું કર્યો કરની, ની તો નકામી
ગોઠા ખાહે.”

મકનજીનું કહેલું પતની માની જાય એમ હતું. મકનજીને અનેક બાળતોમાં સુધારો દાખલ કરવાની ધગશ હતી. વખત આવ્યે તેઓ ભાગ્યે જ ચૂકતા. બીજાઓને પોતાની ટોળીમાં લેવા યતન કરતા. તેઓ સીધા માણસ હતા એટલે કોઈને એ ભયંકર નહિ લાગતા. કોઈની ખટપટમાં બનતાં સુધી ઉતરતા નહિ એટલે ગામમાં એમનું કાપતું બોલનારા બહુ ઓછા હતા.

રડવાકુટવાના દાંભિક રિવાજને એમણે ગામલોકની પરવા કર્યા વિના પોતાને ત્યાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યો. સૌ એસી વાતો કરી આલ્યા જતા.

x

x

x

x

મોહનભાઈ ગામમાં મવાલપક્ષના એક આગેવાન હતા. એમને જ્યોતિષમાં ખુબુ શ્રદ્ધા હતી. એક દિ ગામમાં જ્યોતિષી આવ્યો. સૌના આગ્રહને વશ થઈ એમણે હાથ દેખાડવા માંડ્યો. જ્યોતિષીએ કહ્યું, “તમને પુત્રનું સુખ છે.”

મોહનભાઈ બોલ્યા, “ચુલામાંથી.”

“તમારા બાયગમાં લખ્યું છે.”

“કાંથી ?”

“એ તો તમે જાણો. જોય તો કે છે.”

કંથડણ એટલામાં બોલી પડ્યા, “ચડો ત્યારે થાડો.”

મોહનભાઈને મશ્કરી થતી હોય એમ લાગતાં બોલ્યા, “ઘરડેઘડપણુ અવે બરવા દેવની.”

“તમારા કરતાં ઘરડા તો કૈં કેટલા પરણી આવ્યા ને પોયાં ટોયાં વારા થઈ ગીઆ.”

મોહનભાઈથી બોલી પડાયું, “હોધી લાવો તીઆરે.”

કંથડણ અને દાણભાઈ કહેવા લાગ્યા, “મફત કરાવવા માગો તે કૈં આલે હું.”

“કોકા; કાં મરી ગીઓ છું.”

કંથડણ અને દાણભાઈ જમાનાને ઘોળી પી ગયલા હતા. ભલભલાને એમણે છક્કડ ખવડાવેલી હતી. કોઈ પણ ગામમાં એમનો પગ પડે કે લોકો ભડકી ઉઠે. તેમને લાગે કે આ પાછા કૈં કારૂષીરૂ કરવા આવ્યા. મોહનભાઈને માયરે એજાડવાનું કામ તેમણે માથે લીધું હતું. તે પાર પાડતાં એમને નવ નેજાં પડે એમ નોતું. પાટા બાંધવાનું કામ તો એમને એવું સરમ આવડે કે ભલભલાં ભેજાં હવ થઈ જાય. મોહનભાઈનું ચોક્કું એમણે ભેલજોતામાં ગોઠવી કાઢ્યું.

નિર્મળાને આ વાતની ખબર તેની સખીએ મોકલી. તે ઇશ્વરલાલ પાસે દોડી ગઈ. એમના છાપાનાં આવતા અંકમાં એક નોંધ એ લખ માટે લખવા કહી. ઇશ્વરલાલે કબૂલ્યું એટલે નિર્મળા મોહનભાઈની મોકાણ માંડવા ચાલી નીકળી.

ગામલોકોને પણ મોહનભાઈનું આ પગલું યોગ્ય લાગ્યું નહિ. આ કામમાં તેમનો સહકાર મોહનભાઈને મળે એમ હતું જ નહિ. કંથડછ અને દાણભાઈની હિંમતે એમણે તૈયારી કરી હતી.

નિર્મળા ગામમાં દેખાવા માંડી એટલે લોકોને ઠંડેમ પડવા માંડ્યો. આ પાછી કેં ધાંધલ કરવા આવી હશે એમ બહુજો કલ્પના કરી લીધી. વાત સાચી યે હતી. આજે એ આપ ખજે નોતી ઝુઝવાની; ઇશ્વરલાલની અછલ એને ખપ લાગવાની હતી.

નિર્મળાએ મોહનભાઈના વિવાહ ક્યાં જોડાયા છે તેની તપાસ કરી. ઓકરીનું કોઇ દૂરનું સગું હોય તે શોધી કાઢવા કેટલાકને નોંધ્યું. આ કામ સમીટતાં એને વાર લાગી નહિ. એ દિશામાં એને જે ડરવાનું હતું તે એણે કરી લીધું.

નોંધ છપાઈ ગઈ. નિર્મળા આ વેળા જાતે મોહનભાઈને સમજાવવા ગઈ. એકલી નહિ—સાથે એની સખી પણ હતી. ઘરમાં પેસતાં તેણે પૂછ્યું,

“મોહનભાઈ, છો કે ?”

“કોણ ર, પોયાં !”

“એ તો અમે; કેમ, બેઠા.”

“જોન્વે, મારું કું કામ પચડું ?”

“તમે આ હું માંડી બેઠા.”

“નસિળ અજમાવું છું; જોષ ખરું પાડું છું.”

“અજમાવ્યાં; લોકની પોરીને હું કામ ગરહન મારી.”

મોહનભાઈને પિત્તો ખસી ગયો. તે જાણ્યા,

“નીકરો મારી હાહુનાં; મને ભણાવવા આવ્યાં !”

નિર્મળા અને તેની સખી ત્યાંથી ચાલી ગયાં. ગામનાં છોકરાં તેમણે એકઠાં કરવા માંડ્યાં. તેમને ગાવા માટે એક જોડકણું તૈયાર કરી આપ્યું:

ઘોડે ચડે રે, ઘોડે ચડે,

મોનજી ડોઝા ઘોડે ચડે.

ઘરડી ઘોડી ને લાલ લગામ,

લોક વખોડે એનું કામ.

દીકરી જેવી વહુ લાવે,

તેને એ શું મન લાવે ?

હાંત ગયા, આવ્યાં પળીઆં,

ગાત્રો તો સર્વે ગળીઆં.

પદ્મો નહિ, ભગવાન લલો,

માળા લઈ કેં જાણ જપો.

x

x

x

x

મહાલગ્ન એ પાપ છે, માનો ડોઝા, મોનજી;

દેવાળું કાં બુદ્ધિનું કાઢો, રેવા દો એ વાતજી.

તેમને મોહનભાઈને ઘેર મોકલ્યાં અને ત્યાં જઈ જોરથી લલકારવા કહ્યું.

છોકરાં ત્યાં પહેર્યાં અને અરધું ગાયું ન ગાયું એટલામાં તો મોહનભાઈએ તેમને હાંપી કાઢ્યાં.

લગ્નની તૈયારી ચાલી રહી હતી. શાંતેક આય તે પહેલાં
તો મોહનભાઈને કોર્ટમાંથી મનાઈ નોટિસ મળી ચૂકી.
સેનાનાં મોં પર મેથ ફરી વળી.

મોહનભાઈ બોલ્યા, “ખરો દેહુ !”

કંથડણએ કચવાઈને કહ્યું, “એ કારદાહીઅણનું નામ
જવાદો ને.”

હાથમાઈને વાત ન ગમી એટલે “એ જ તો; ખીજું
કરવાની—” કહી અટકી ગયા.

(૧૦)

ઈશ્વરલાલના સંસર્ગથી નિર્મળા રાષ્ટ્રવાદી બની હતી.
વિલાયતી વસ્ત્રોને ત્યજી તેણે ખાદી પહેરવા માંડી હતી.
દેશની સુક્તિ અર્થે કરવામાં આવતા અનેક પ્રયત્નોમાં તે
રસ લેતી. ઈશ્વરલાલ જોડે એ ફૂટ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી.

નિર્મળાએ કેટલોક વખત થયાં સાયકલ શીખવા
માંડી હતી. ઈશ્વરલાલ સાથે તે રોજ સવારે ઠંડેથી ઠડી
લાઈન્સમાં જતી. નાંદુળહેનને આ વાતની ખબર પડેલી
એટલે એક દિ જતાંજતાં કહી ગયલાં ‘લેતો કે ચાલ્યો
જડે ત્યારે માં—ડાખીને રહે. લઈ તો તેજ બેકલો છે.’
જમનાબહેને તેને ગણુકારી નહોતી.

સાબરમતીનો સંત સરકાર સામે મોરચા માંડવાની
તૈયારી કરી રહ્યો હતો. સરકારને ચેતવણી અપાઈ ચૂકી હતી.
અલ્પ વટે તેની રાહ જોવાતી હતી. અનેક જગ્યાએ લાવણે
થઈ રહ્યાં હતાં. મહાદેવભાઈ સુરત આપ્યા અને રંગ
આપ્યો. નિર્મળાને આ લડતમાં જોડાવાની તાકાવેલી લાગી.

શત્રે લાપણમાંથી ઘેર ગઈ ત્યારે તેણે વાત કાઢી, “ખા-
હું તો જઈશ.”

“ક્યાં, બેન ?”

“લક્ષ્મીમાં.”

“ક્યાં !”

“માંધીના.”

“તારાથી ની જવાય.”

“ધૈર્યલાલ જવાના છે.”

“તેમાં આપણે હું ?”

“બેન પણ જવાનાં છે.”

“ગાંડીરે ગાંડી; તું તાં જઈ હું કરવાની ?”

“મીહું પકવીશ.”

“પકડીને જેલમાં ગોચી ઘાલશે.”

“તારે ખવડાવવું જોઈ.”

“મરી રહે.”

“તને નથી ગાંડવાની; હું તો જઈશ.”

“પડ ચુલામાં.”

નિર્મળાએ આને સંમતિ માની લીધી. ‘શૂર સંઘામકે
દેખ લાગે નહિ’ ગાતી ગાતી તે ચાલી ગઈ.

x

x

x

x

સૌનું ધ્યાન ગુજરાતનું પાટનગર—અમદાવાદ ખેંચી
રહ્યું હતું. આખરમતીને તીરે સરકારની સત્તાને ઘોળી પી
જનાર અવધૂત હિંચોનીચો થઈ રહ્યો હતો. એના પાંચઢળને
ઢાંડીના દરીઆ કિનારે લઈ જવા તે એકપણે થઈ રહ્યો હતો.

એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. અમદાવાદમાં અનેક જગ્યાએથી માણસોનાં ટોળેટોળાં નિઃશસ્ત્ર સૈનિકોની કૂચ બેવા લેગાં થયાં હતાં. ભારતનો એ ભવ્ય ઠાસો અમદાવાદ પાછા ન ફરવાની દઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ નીકળી પડવાનો હતો. પ્રાતઃકાળની એ તૈયારીતું દૃશ્ય નજર ઠારે એવું હતું. રાષ્ટ્રગીતની ધૂન મચવતું અરવલ મેદાને પડ્યું. સરકાર બાનભૂલી થઈ ગઈ.

ઈશ્વરલાલ કૂચનો હેવાલ લેવા અમદાવાદ ઉપડ્યો હતો. તે આવ્યો એટલે નિર્મળા તેને પૂછવા દોડી ગઈ, “એકલા એકલા બેઠા આવ્યાને ?”

“હાસ્તો.”

“બેવાની મજા પડી હશે ?”

“પ્રૂમ.”

“વાત તો કરો.”

“વાંચી લેજો.”

“તમે શું વિચાર કર્યો ?”

“શાનો ?”

“હાંડી જવાના કે નહિ ?”

“ગાંધીજી સુરત આવે પછી વાત.”

“ગભરાવ છે, કેમ ?”

“મારે ગભરાવાનું કેં કારણ નથી.”

“ત્યારે રાહ કેમ બુઝો છે ?”

“તમારું કેમ છે ?”

“તમે જતા હો તો હું આવું.”

“બા નહિ આવવા દે.”

“પૂછી લીધું છે.”

“હા કહ્યું !”

“અવિનય ભંગ.”

“વાર છે.”

“તમારે એ વિચાર કરવો પડે. અવટાર્થ જઈશ તો
યે મારા વિના શું અટકી પડવાનું છે.”

“અડચણો ખડું નહીં.”

“શ્રીતાને ક્યાં નહીં હતી ?”

“એ તો પતિ પાછળ જવાની હતી.”

“હું તમારી પાછળ આવીશ.”

“હું ક્યાં તમારો પતિ છું ?”

“થઈ શકે છે.”

નિર્મળાએ ઈશ્વરલાલને આમ ચૂપ કરી નાખ્યો. તે
કેં ન બોલ્યો એટલે નિર્મળાએ પૂછ્યું, “કેમ, બોલો મેં ?”

“એ તારા હાથની વાત નથી. મેં એ કેં વિચાર
કર્યો નથી.”

“કરી શકે છે.”

“એ બોલી નાખવા જેટલું સહેલું નથી.”

“સહેલું કરી આપું તો—?”

“બોલી આશામાં તણાવાની જરૂર નથી.”

“કેલ આપું; પછી—”

“પછી થઈ રહેશે. એ વાતમાં વખત ખગાડવાનો આ
સમય નથી. ભવિષ્યમાં વિચાર કરી જોઈશ.”

“હું ચે કયાં કહું છું કે અત્યાર—”

“એ ઉડવાની જરૂર નહોતી.”

“સિતા પતિ પાછળ જ્યાં એમ તથે કહ્યું એટલે મારે કહેવું પડ્યું.”

“વાત યોટી છે ?”

“અરી; પતિ એટલે ચોક્કિદાર—આપણી ન્યાતમાં એવું કયાં નથી ?”

“સાચું કહ્યું. તેં ત્યારે નક્કી કહ્યું ?”

“મરકરી નથી.”

“હું ચે ત્યારે આવીશ.”

“મેં તો બાને ક્યારનું કહી લીધું છે કે ઈશ્વરલાલ જવાના છે એટલે હું ચે જઈશ.”

“જુડું બોલવાનું કેં કારણ ?”

“બા માને નહિ એટલે એમ કહ્યું.”

“તને તો પહોંચ્યાય એમ નથી.”

“તમે કયાં હાથમાં આવો એમ છે.”

“રેવું પડે, નહિ તો ધીસ ખાઈએ.”

“છાપાંવાળા ઝલાય નહિ તો.”

નિર્મળા અને ઈશ્વરલાલે દાંડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સત્યાગ્રહ સૈન્યમાં તેઓ જોડાઈ જવાનાં હતાં. પરિણામને તેમણે વિચાર કરી લીધો હતો. ખુવાર થવાય તેની પણ તેમને દરકાર ન હતી. ખપી જવાય તોયે ડરવું નહિ એવો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. તેમણે સેનાની નામાવલીમાં પોતાનાં નામો નોંધાવ્યાં.

ઈશ્વરલાલે કહ્યું, “ચલો જતવા—”

નિર્મળા બોલી પડી “હું તૈયાર.”

મગનલાલનું હુલામણું નામ નાયુભાઈ હતું. શાન્તિ રાંડયો એટલે અનેક પૂછતાં દોકશે એમ એમને લાગતું હતું. પરંતુ એમને ત્યાં કોઈ ફરકયું નહિ. ગંગાજીનેના ગભરાટનો પાર ન હતો. એમની લુલી લટપટ થવા માંડી, “રાં—નાં જાતાં દોડયા કરે તે આંખે ની દેખાતું જોડે. મારા પોર્ચા જેવા પોર્ચા કાંથી લાવે. ની મલતાને તાં લાખી આવ્યા કરે તે ફુટી ગયલી હું.” ગંગાજીને આમ વરાળ કાઢવા કરતાં.

મગનલાલ તેમને તાઢાં પાડયા કરતા અને કહેતા, “બણી રહે તીઆરહી કોઈ જો દોડતો આવડે. આપણે તે વારે માંજતા ની બૂલીએ ”

x x x x

રતુ પરિક્ષામાં નાપાસ થયો. તેને ગામ જવું ઠીક ન લાગ્યું. ગાંધીજી મુરત આવે ત્યારે તેમની પાછળ પાછળ પગપાળે ચાલ્યા જવું એવો તેણે મનમુગ્ધા કર્યો.

કંથડજીને કોઈએ પૂછ્યું કે રતુ હજી કેમ ન આવ્યો ત્યારે તે બોલ્યા, “સા—ને બણવાનું ફરદર એટલે કાફ કરી ગીઓ. મેનત કરતાં માં—માં ચચરે એટલે મૂકીને નાઠો. ”

x x x x

શીમભાઈની પાછળ હવે કોઈ પોક મૂકે એમ હતું નહિ. બવિખ્યમાં પ્રજાની તેમને આશા એ ન હતી. મિલકતનો તેમણે વગ કર્યો અને વીલ કર્યું. ધર્મદા એ કેટલુંક આપ્યું.

x x x x

મોહનભાઈ હૃદય ખંધ પડી જવાથી દેવલોક પામ્યા. તેમની પાસે પૂંછ કેં ન નીકળી. માગનારા રડી ઉઠ્યા. દાણભાઈની દયા બેઠી હતી. તેમની સંભાળ કેાઈ રાજે એમ ન હતું. પ્રભુ પાસે હાથ બેઠી તે મૃત્યુ માગી રહ્યા હતા.

x

x

x

શંકરજી અને નંદુજીને કેં ચિંતા ન હતી. એકનો એક છોકરો હતો તેટલો ઠેકાણે પડી ગયો હતો. મુરતમાંજ તેને નોકરી મળી હતી એટલે કંઈ વાતે આપકા ન હતી. નિર્મળા નીકળી જવાની છે એ વાતની પાછી એમને ખબર પડી એટલે એ દોઢતાં આવ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં, “મારૂં કમલું આવવું કની ? લે, લેતી બા. લઈને ચાલ્યો જવાનો, પરવારી કની ?”

જમનાજીને કંઈ બોલ્યાં નહિ એટલે એમણે તો ચલાવ્યું, “તું કરવા હું બેઠી ! ન્યાત-ભતમાં રેવું છે કે ની ? પોરીને ઘાલ ઘરમાં-તારૂ મારીને.”

“તમને માર મારે ખાટલી બધી લાગણી છે તે મારથી કાં અભણ્યું છે આ વાતમાં આપણે મોડું ઘાલવું જેવું નથી. પોર્યાંને પ્રાવે તેમ કરે.”

“પ્રાવે તેમ કરવામાં જ પોરીઓ આથથી જવા માંડી, કંઈ કેટલી ઘેર બેઠી.”

“એને કાં ઘેર બેઠવાનું છે ?”

“રવડતી લાખીને કેયો ચાલ્યો જહે ત્યારે રડતાં પાર નથી આવવાનો. અમણાં તો હારૂ લાગે. તારા મનમાં ઠીક છે; મફતીઓ મચલો.”

‘તેઓ ખરું સ્ત્રી.’

‘તને આવે કેવાનું જ પાણી મૂકું.’

‘મૂકેલી.’

“જ્યાર કામની એ હાથપીટ મારે હું કામ જોઈએ”
કેતાં નંદુજેન નિરાશ થઈ ચાલી ગયાં.

x

x

x

મકનજીને કે સંતાન ન રહ્યું એટલે યેનના છોકરાને
એમણે દત્તક લીધો. તેને પોતાને ત્યાં રાખી ભણાવવા
માંડયો. યેન રાંઠેલાં હતાં એટલે માઠિકરો એમને
ત્યાં જ રહેતાં.

x

x

x

જમનાજેને ઈશ્વરલાલને બોલાવ્યો. તે આવ્યો
અને પૂછ્યું,

“કેમ શું કામ છે?”

“તમે આવે હું રીહાંગણ લગાડ્યું?”

“ના, મેં તો કેં કહ્યું નથી!”

“એતો તમારું નામ દે છે,” કહી એમણે ખૂમ
મારી, “નિર્મળા, આરાવ તો.”

તે આવી એટલે કહ્યું, “છેતરપીંડી કરવા માંડી કે?”

“પૂછની; જવાના છે.”

“ઈશ્વરલાલ, ખરું કે?”

“જાપાને અંગે મારે તો જવું પડે.”

“લે હાંબયું.”

“બા, એ જુઠ્ઠા છે.” ઇશ્વરલાલ તરફ નજર કંઠક કરી તે બોલી, “ખાવ મારા ચમ જોઈએ.”

“હું જવાનો છું. એને આવવા દો તો તમને કેં વાંધો છે. હું આવીશ ત્યારે પાછો લેતો આવીશ. જરૂર પડે તો મારે ત્યાં જોડાઈ જવું પણ પડે.”

“નથી ગાંઠતી એટલે તમને સોંપુ છું.”

“ભરોસો છે?”

“મરકરી હું કામ કરો; તમારો ક્યારે અણુવિશ્વાસ કયો. નહિ તો એકલી આવવા હું કામ દઉં.”

“લઈ જઈશ; વખત આવ્યે પૂરી નહિ જતાં.”

“ઠીક.”

ઇશ્વરલાલને નિર્મળાની વાતમાં બહુ તથ્ય ન લાગેલું એટલે જમનાબહેનને ખાંધી લઈ કબૂલાત લઈ લીધી.

ગાંધીજીને સુકામ છાપરાભાઈ હતા. અસંખ્ય લોકો તેમની મુલાકાતે ત્યાં જતા હતા. રાત્રે તેમને સુરત આવવાનું હતું. એ જંગી સરઘસે સુરતના રસ્તા ભરાઈ ગયા હતા. લોકો-દર્શનાતુર લોકો એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા.

નિર્મળા માતાને આશ્રય કરી રહી હતી, “બા, ચાલની.”

“ગીરદીમાં મને રાં-ને હું કામ લઈ જવાની.”

“ઇશ્વરલાલ નીરાંતની જગ્યાએ બેઠાડે.”

“મને કેં હમજ ની પડે.”

“હમજાય તેવું બોલે છે; ની તો દર્શન તો થયું.”

નિર્મળા એકની બે ન થઈ એટલે જમનાખંડેને જવા કપૂલ્યું. નિર્મળા, જમનાખંડેન અને ઇશ્વરલાલ સાતેકને સુમારે ડક્કા ચોવારે જવા નીકળ્યાં.

ડક્કા ચોવારે આજ ભર્યોભર્યો ગાજતો હતો. સુરતમાં આવી મેઢની આ પહેલી જ કઢાચ હશે. દૂર દૂરનાં ગામોથી તાપી તીરે માણસો આવી ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. મહાત્માજીના દર્શન માટે તેઓ અધીરાં થઈ રહ્યાં હતાં. તેમને આવવાને રસ્તે અનેક દર્શનઘેલાં ઉભાં હતાં. પરંતુ તેમણે સાને થાપ આપી. તે એવા યુપચૂપ આવી બેસી ગયા કે બહુ ઓછાને ખબર પડી. એમનો મોંપડયો બોલ ઝીલવા એ મેઢની શાંત થઈ ગઈ. સ્ત્રીઓની સંખ્યાનું પ્રમાણુ તો બહુ સારું કહેવાય.

ઇશ્વરલાલે નિર્મળા અને તેની માતાને સારી જગ્યા બેઠાં બેસાડ્યાં. તેમનાથી કાનેપડયો બોલ સંભળાય એમ હતું.

ઇશ્વરલાલે કેશવ શેઠનું 'રણુગીત' ગાઈ સલાતું ખાતા—
સુહૃદ્ કથું :

શૂરાના સંગ્રામ :

મોરચે નહિ કાયરનું કામ :

રણે તો શૂરાના સંગ્રામ :

ધૂમધડાકે ધન વરસે, સૂસવતા વાય સમીર ;

બીપણુ ઘોરે ધરતી કોરે તાતાં વીજલતીર :

મેરૂ પણુ અડોલ આઠે ભામ :

મોરચે નહિ કાયરનું કામ :

—રણે તો.

સાગર ધૂલવે પ્રચન્દ વમળે ઉછળે પ્રલયનીર;

જીવનતરસ્યાં જળગર ઘેરે, પણ દીપકઢાંડી સ્થિર !

મહંના મરજીવા વિશ્રામ;

મોરચે નહિ કાયરનું કામ:

—રણે તો.

વજ્રકછોટે ખડા ખડકશા બખ્તરિયા રણધીર;

દમનશાહી ફૂટે, “ નમન કરો ” તવ વીર વધેરે શિર !

વરે શિવપદ કે સુકિત ધામ:

ધન્ય એ સૈનિકના સંશ્રામ:

—શુરાના.

માંધીજી એક મિનિટ પણ નકામી જવા નહોતી દેતા. માચડે બેઠાબેઠા પણ તે કાંત્યા કરતા હતા. એમનો નાબુક હાથ હલાવી બધાંને બેસી જવા અને મૌન સેવવા સૂચવતા હતા. એમનું બાપણુ સૌએ રસપૂર્વક સાંભળ્યું. લોકો પૈસાની થેલી ભરી લડત લડવા માટે માંધીજીને આપવા આવ્યા હતા. કેતારમામવાળાં અંબાજીને—સુધારક મંડળવાળા પરાજી રણુછોડીના ધર્મપત્નીએ એકસો એકાવન આપ્યા.

જમનાબહેનને રસ પડ્યો. “ની આવી એત તો અવતાર એરે જતે” એમ થયું. “બરી ગીયું હાડ દેહું” એમ તેનાથી બોલાઈ ગયું.

રાત્રે અગીઆર વાગે એ મેઢની વીખેરાઈ. નિમંજા અને તેની માતા મંથરલાલ આથે ઘેર ગયાં. તેમને આ રાત ઉંઘવાનું ન હતું. સવારે તો તેઓ ચાલી નીકળવાનાં હતાં.

સુરત શહેરના કેટલાક રસ્તોઓ વટાવી ગાંધીજી ડીંડોલી કૂચ કરી જવાના હતા. તે રસ્તાઓ આશોપાલવનાં તોરણો વડે શણગારવામાં આવ્યા હતા. એ નીકળ્યા એટલે થોડખંધ લોકો એમને વળવાવા ગયા.

દુશ્વરલાલ અને નિમંજા ગોપીપરા મેઢન રોડ પર એ સરખસ આવ્યું ત્યારે તેમાં બેસાઈ ગયાં.

ગાંધીજી અને તેમના સૈનિકો દુષ્ટિમચોદા વટાવી ગયા કે લોકો મોડા પડેલાને “એ જાય—” કહેતા છૂટા પડ્યા.

સૌ. શાન્તાગૌરી કલ્યાણરાય દેશાઈ (વડોદરા.)
(માનદ તંત્રી-મહિલા અંક : ૧૯૩૦)

મણી-મોહન.

(૧)

ડીસેમ્બર માસ ચાલતો હતો. નાતાલની રજાઓ આવી પહોંચી હતી. વિદ્યાર્થીઓમાં ગોતપોતાને ઘેર જવાની વાત ચર્ચાઈ રહી હતી. રતુ અને મોહન પણ એજ વાતમાં શુંથાયા હતા.

“આ વખત તો તારે આવવું જ પડશે.”

“રજા તો પડવા દે. પછી સૌ થઈ રહેશે.”

“તે કંઈ ચાલવાનું નથી. તારા કેટલાએ વાયદા ગયા. તું કાંઈ નહિ તો કાંઈ ખૂટાનું કાઢતો. આ વખત તો નહિ મૂકું. તારે આવ્યા વિના ચાલવાનું જ નથી.”

“હું જોઈશ. અત્યારે એ ધાંધલ શી ? રજા પડશે ત્યારે ચોક્કસ નિર્ણય કરીશું.”

“તને હું જોળખું છું. તેં કેટલીએ થાપ આપી.”

“તારું ડહાપણુ રહેવા દે. આજ ખાગમાં સંગીત છે. આવવું છે કે નહિ? રોજ મોડું થતું તો અકળાતો. આજ કેમ બુદ્ધ્યો?”

“બહુ સાંભળ્યું. તને લઈ જવાની તાલાવેલીમાં સંગીતના સુરો યે બેધુરા લાગે છે. મને તો તને લઈ જવાનું જ તાન લાગ્યું છે?”

“હું એને તાન નહિ કહું. એ તો લેલછા. તત્ત્વચિંતકો તને ગાંઠો જ લેજે.”

“તારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં મને શ્રદ્ધા નથી. તારા ‘એરીસ્ટોટલ’ના સિદ્ધાંત તારી પાસે રહેવા દે. તું આવશે કે નહિ તે જ મને કહે. તારી પાસે આજ કબુલાત લેવી છે.”

“હું નહિ બંધાઉં. અવાશે તો આવીશ એટલું જ કહું છું.”

“બસ; એમજને?”

“ત્યારે શું?”

“આવીશ એમ મારે કહેવડાવવું છે. આ છેલ્લી જ વિનંતિ છે; આવીશ?”

મોહન વિચારમાં પડ્યો. તેના મનમાં ગડમથલ થવા માંડી. આખરનો નિર્ણય તેણે કરી લીધો. તે બોલ્યો, “આવીશ.”

રતુને સંતોષ થયો. તે રહેજ હસ્યો.

રતુ અને મોહન બંને મિત્રો હતા. હૃદય તેમનાં મળેલાં હતાં. કોલેજમાં પહેલા વર્ષથી સાથે હતા. વડોદરા કોલેજમાં તેઓ અભ્યાસ કરતા હતા. ખી.એ.ના પહેલા

વર્ષમાં તેઓ હતા. રતુએ ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો વિષય લીધો હતો. મોહને 'તત્ત્વજ્ઞાન' (Philosophy) લીધું હતું.

કેટલોકે વખત થયાં રતુ મોહનને પોતાને ગામ લઈ જવાની માથાકુટ કરતો હતો. મોહન એકનો એ ન થતો. આજ સુધી રતુને તેણે ઉડાઉ જવાબ આપ્યા હતા. હવે તે બંધાયો. મોહનની કબૂલાત રતુએ લીધી તે આપણે જોયું.

બંનેને સંગીતનો શોખ હતો. કોલેજ પાસેના બાગમાં દેશી સંગીત અમુક દિવસે ચાલતું. બંને સાથે સાંભળવા જતા. મોહનને લઈ જવાની ધૂનમાં રતુ આજ જવાનું વિચર્યો હતો. મોહને કબૂલાત આપ્યા પછી બંને બાગમાં ગયા. સંગીતના મધુર આલાપ ચાલી રહ્યા હતા.

બી.એ.નું પહેલું વર્ષ એટલે વાંચવાનું નહિ. તે વર્ષે ચોપડીઓ પણ લાગ્યે જ ખરીદાય છે. મોજશોખનું એ વર્ષ ખજાયા છે. વિદ્યાર્થીઓનાં મનજનો ભાર ઓછો કરવા એ વર્ષ રાખેલું કહેવાય છે. રતુ અને મોહન પણ એમ માનતા. સંગીત સાંભળી આવ્યા પછી તેમણે લોજન કર્યું. ગરખાં મારી તેઓ મુઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. બંને ટેનીસ કોર્ટ ઉપર પહોંચ્યા. સૌકોનો બી.એ.ના પહેલા વર્ષમાં આ વ્યવસાય. દશેક વાગ્યા સુધી તેઓ રમ્યા. રતુએ આવી ટપાલ જોઈ. રતુના પિતાશ્રીનો કામજ હતો. મોહનને નાતાલમાં લઈ આવવાનો તેમાં આશ્રય હતો.

રતુએ કાગળ વાંચી મોહનને આપતાં કહ્યું, “હવે ક્યાં જઈશ ? લે; વાંચ આ કાગળ !”

મોહને કાગળ લીધો. તેણે પૂરા વાંચ્યો. તેનો હવે છૂટકો જ ન હતો.

તે જોડ્યો, “હું ક્યાં ના કહું છું.” શૌચસ્નાનાદિથી પરવારી બંનેએ લોજન કરી લીધું. કોલેજનો વખત થઈ જવાથી બંને વર્ગમાં ગયા.

(૨)

રાત્રિ બેરાવા માંડી હતી. પલસાણાના પાડા ફળીઆ-માં કેટલીક સ્ત્રીઓ એક ઓટલે બેસી હતી. ‘ચાર મળે ઓટલા તો ભાંગે ઓટલા’ એ કહેવત શું ખોટી છે ? તેઓ અનેક ચર્ચામાં ઉતરી પડતી. કોઈ વિષય તેમને અજાણ્યો ન હતો. દેવ અને દાનવ સમોવડી તેઓ સંસારસાગરના મંથનમાં ઉતરી પડતી. તેમનો આજનો વિષય ‘મણી’ હતો. તે પરજુવા લાયક થઈ હતી. માતા સૌની સલાહ પૂછતી હતી.

તે ખેલી, “અડી મંછી, કોઈ વર તો દેખાડ.”

મંછી-વર તો બહો. તમારાથી પોંચાય એમ ની મરે તેનું કેમ ?

“પોંચાવાની વાત રહી આધી. બતાવતો અડી ?”

“પેલો કાલીઆવાડીવાળા, રઘુજીનો પોર્યો. બજુવા-અજુવામાં ઉશીઆર. પણ અલી, તમને એ ની ફાવે ?”

“અમારાથી પોંચાય તેનું બતાવને ?”

“અલી, અમણેલી તો બધા જ માગે. વખત કોણ બણે
કેવો આવવાનો છે! લોક તો માગતાં જ ની ધરાય.
પોરીવાળાનો મરો.”

“અલી રામબાઈ, તું તો કાંઈ બોલતી જ ની. તારા
ધીઆનમાં કોઈ નથી ?”

રામબાઈ—છે તો ખરું. તમને પાલવે કે ની. મારા
મગનનો પોયો છે...સ્તો. વિચાર થાય તો પૂછોની ? કેવ
તો એની પાસે કાગર લખાવું. બે હાડામાં જવાબ.

“એ તો છે...સ્તો પછી.”

“બીજે તો માફ ધીઆન નથી પોંચતું.”

“અલી અંબી, ખરસાડવારા પરામ બુદ્ધાને જોરખે કે ?”

અંબી—પેલો લીમપોરવારો કની ?

“જોવે.”

“છેક તાં જ ઉતરવાની કે ?”

“અમારે તાનાં માથાફેડ ક્યાં કરતા દેહું.”

રામબાઈ—અલી, લોક પીખી લાખે.

મંછા—અલી, જોજે તાં કરતી ! કુળ નખે જોરતી.

“અમારે તાંના તો અલી, માનતા જ ની ‘પોરી મુખી
થાય કની’ એમ જ કયા કરે. માફ તો ધીઆનમાં જ ની
લેતા. માફ રાં-નું તો કાંઈ ચાલતું જ ની.”

રામબાઈ—ચાલવાની વાત રહી આવી. એમ જ કેવાનું
કે તાં તો આપણાથી ઉતરાય જ ની.

“અવે જે થાય તે. મેં રાં- તો ઘણીએ ના કઈ.
માફ ચાલવા જ કાં દેખ જે. મેં તો બહુએ કહ્યું. તેના
ધીઆનમાં જ ની ઉતરે તો કેમ કરીએ ?”

અંબા—ધણીને ગમ્યું ઢાંકણીમાં-વગર કામનું જ આપણે મોડું દુઃખવવાનું કની ! ની માને એ તે કાંઈ વાત ! મારું કયલું ની થાય તો જ પવા જ ની હઉં.

મંછા—હું તો એવી વાતમાં તેને મોડું જ ની થાલવા હઉં. માટીડાનું એમાં કામ ની.

રામબાઈ—મારતાં તો એનું ચલણ જ ની મરે !

“તમે જરા અમારતાંનાને કેંવા કેળેની. તેમનું માને તો માને. હું તો કઈ કમને થાકી. કોઈ ની કેહે તો એતો કરી જ મૂકવાના. એને કેયો કાણુ?”

મંછા—સારું.

રામબાઈ—કેવઠાવા.

અંબા—કઈ જોવા.

વાત ચુંથાઈ રહી. વખત ઘણો વિત્યો હતો. સૌએ ઉઠવાની તૈયારી કરી. મણીની માતા પહેલી ઉઠી. સૌ પછી ઉઠ્યાં.

(૩)

નાતાલની રજાઓ પડી. વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ પોતપોતાને ગામ ગયો. ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં રહ્યા. રતુ અને મોહન પણ પલસાણે ગયા. રતુના પિતાને ઘણો આનંદ થયો.

ગોપાળજી, રતુના પિતામી, પલસાણુની કન્યાશાળામાં શિક્ષક હતા. લોકો તેમને ‘ગોપી શુંકરીઆ’ને નામે જોળખતા. વાતમાં તેઓ એકલા હતા. વાતે ચઢતા ત્યારે તેમને વખતનું જાન જ ન રહેતું. આ તેમની ટેવને લીધે જ

તેમને ઉપનામ મળ્યું હતું. મણી તેમની પુત્રી હતી. તેને સાડું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. ઘરકામમાં પણ તે કામચલાઉ હતી. ગોપાળજીનું લક્ષ્ય છોકરીનું મુખ સાધવામાં હતું. મણી ઉમ્મર લાયક થઈ હતી. વર તેને શોધવાનો હતો. પેઢીના પરવારતાઓ તેને ન ગમ્યા. પોતાની સરખામીમાં પણ પ-તો લાગ્યો નહિ. તેમની નજરમાં મોહન આવ્યો. રતુને મળવા એકબે વાર ઠોલેજમાં ગયલા ત્યારે મોહનને જોયલો. આ ઠીક છે એમ તેમણે ત્યારે જાંઠ વાળેલી. કુળનાં કુંડાળાં તેમણે ફૂંદવા વિચાર કર્યો. લોકોની તેમને દરકાર ન હતી. ‘આંહીમાં ચોરી નથી જવાના’ એમ તે કહેતા. છોકરી આશિર્વાદ દેય એવું જ તે શોધવાના હતા.

તેમની સ્ત્રીનો આશ્રય સાડું શોધવાનો હતો. ગોપાળજી આગળ તેનું કંઈ ચાલતું જ નહિ. તે પોતાનો જ કકઠો ખરો કરતા. ‘પૈસા ખરચી ગણેડા નથી બનવું’ એમ તે કહેતા. તે મુજે મ્હોંએ બધું સાંભળ્યા કરતી. ન છૂટકે સંમતિ આપતી. ઠીક તેનું દુભાતું. કંટાળી તમને ફાવે તેમ કરજો એમ કહેતી. ગોપાળજીનો વિચાર તેને મ્હોંએ ‘હા’ કે ‘વાડવાનો’ હતો. મોહનને તેડવાનું કારણ તે જુએ એટલું જ હતું.

મોહન પાંચ દિવસ રહી પોતાને ગામ ગયો. રાત્રિ હતી. રતુ અને મણી ઉઘી ગયાં હતાં. ગોપાળજી અને તેની પત્ની વાતે વળગ્યાં.

“કેમ, પોયો તો ગમ્યો કની ?”

“ગમવાની કાં વાત છે. કુળ નીચું કની ?”

“તારી તો ઠફારીનો પાર જ ની. કુળને ચાટવું છે ?
પોરી સુખી થાય એટલું જોવાનું.”

“લોક વાત કરે તે મારાથી ની ખમાય.”

“એ ઠા’ડા વાત કરીને રહે.”

“તમારે તો કાંઈ ની. મારે નીચું જોવાનું થાય કની.”

“એમાં નીચું શાનું જોવાનું. કાંઈ ચોરીછીનારી તો
નથી કરી ?”

“તમારી તો ઝીક જ બહુ. એક વાત પકડી હોય તે
મૂકેા જ ની.”

“સા-કાંઈ પુરું કરી જવાના છે ? સલાહ આપી તેણે
નીઆલ થીઆ.”

“તમારી જોડે માથું ની ફોડાય.”

“પોરી પજવાય ની તેટલું જોવાનું. માણસ ચારાં છે.
બીજું તો આધું રીઠું પણ મને તો પોરો જ પેલા નંબરનો
લાગ્યો.”

“તમને ગમતું તો કરી મૂકવાનું તીઆરે.”

“તને કેમ ની મમે ?”

“મને એ ગમડે સ્તો. વાટ કોની જોવાની ?”

“થાય છે. મારા ધ્યાનમાં જ છે.”

“પૂછી જુઓને ?”

“તેની તજવીજમાં જ છું. તું ‘હા’ કેની ?”

“મારી શાં-ની તો વગર કયે જ હા છેને.”

“થયું ત્યારે. જા નકકી.”

પલસાણેથી મોહન ઘેર આવ્યો. બી.એ. પાસ થયા વિના પરણવું નહિ એવો તેનો દ્રઢ નિશ્ચય હતો. દર વર્ષે તેના પિતા ઉપર લોકોના ઘણા કાગળ આવતા. કોઈક વેળા દબાણ પણ થતું. મોહનની એક વેળાની ઉદ્ધતાઈથી તે ચોંક્યા હતા. પોર્યો બાણે લખી તે છૂટી પડતા. આગ્રહ કરવો તેણે મૂક્યો હતો. મણીને જોયા પછી મોહનનો નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો. તેનું ચિત્ત ચગડોળે ચઢ્યું. તેનું સંસ્કારી હૃદય પૂકારી ઉઠ્યું, 'તે મારી ન થાય ?' મણીને ગીતાના સ્લોક જોલતાં સાંભળી હતી. શું તેની ઉચ્ચાર-શુદ્ધિ ! તે હરખાયો-બાણે મણી પોતાની જ ન થઈ ગઈ હોય ! પરંતુ મન ડગ્યું. 'કુળ' શબ્દ કારમો લાગ્યો. માનવ-જાત સ્વાર્થી લાગી. નિર્માળ સ્નેહને વંડા શા ! સમાજ રાક્ષસી લાગી. પ્રણાલિકા મણી માટે મને લાયક નથી ગણતી. 'હું માગણી કરું તો-' એમ ઘડીક થયું. 'એ તો ધૃષ્ટતા કહેવાય' ધારી મન વાળ્યું. રતુને કહી જોવાનું મન થયું. તેનું ચલણ ન લાગ્યું. હૃદય ઉપરનો કાબૂ તે જોઈ બેઠો. ઢળેલો સ્નેહ વાળ્યો ન વળ્યો.

મણીના મનની સ્થિતિ ન સહમજાચ તેવી હતી. મોહન તેને પણ ગમ્યો હતો. તે કેને કહે ? લજ્જાએ તેનું મ્હોં સીવી લીધું હતું. યૌવનનો નીશો તેને યે ચઢ્યો હતો. સંયમ સરકવા દે એમ ન હતું. તે બિચારી ગાય જેવી દોરે ત્યાં જાય. માખાપ વળગાડી આપે તેની સાથે વળગી જન્મારો કાઢે. તેનું મન બળ્યા કરતું. 'મારે કર્મે' કોણ ચોંટ્યું હશે ?' એવા અનેક પ્રશ્નો તેના મનમાં ઉઠ્યા જ કરતા. તે પરાધીન હતી. મૌન તેણે બ્હાલું કર્યું.

નાતાલની રજા પૂરી થઈ. મોહન અને રતુ સાથે જ બુટોઠરે ગયા.

(૪)

એક દિવસ રતુ અને મોહન બાગમાં બેઠા હતા. મંદમંદ પવન સર્વત્ર આનંદ પ્રસારી રહ્યો હતો. તેમણે લગન-પ્રકરણ ઉઠેલું હતું.

“ઓણુ લગનસરા ઠીક છે.”

“ડોસાએ શોધવા માંડ્યું કે નહિ ?”

“તારો વિચાર થાય છે ?”

“ભા; ભા. તને બોલવાનું જ જ્ઞાન નથી.”

“કેમ ?”

“મારો વિચાર તને નથી ખબર ?”

“કયો ?”

“બી.એ. પાસ થયા પછી પરણવાનો.”

“ભણ્યો વિચાર ! ખબર નથી કે ‘સોનું’ દેખી મુનિવર ચળે.”

મોહન અકળાયો. તેણે વાત ફેરવી. તે બોલ્યો, ‘ન્યુ રેસિડન્સી’માં નથી આવવું ? રમણિકે બોલાવ્યા છે. તેનો કોઈ મિત્ર આવ્યો છે. આજ ત્યાં જલસો છે.”

“હા, અલ્યા; તે તો ભૂલી જ ગયા.”

બન્ને ત્યાંથી ઉઠ્યા. ખાઈ ‘ન્યુ રેસિડન્સી’માં ગયા. સવાર સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

સવારે બન્ને પાછા આવ્યા. ટપાલ બેઈ. રતુના પિતાશ્રીને કાગળ હતો. મોહને અધીરા થઈ પૂછ્યું, ‘ડોસા શું લખે છે ?’

“તને જમાઈ કરવાનું લખે છે.”

“મરકરી રહેવા દે.”

“હૈ; વાંચ ત્યારે.”

મોહને પત્ર વાંચ્યો; ફરી વાંચ્યો. આંખ તેની કંઠું કરતી ન હતી. તેના હર્ષનો પાર ન હતો. નીચે સહી જોઈ તેણે ચોકકસ ખાત્રી કરી. રતુ પાસે પોતા માટે અભિપ્રાય માગ્યો હતો.

રતુએ પૂછ્યું, “બોલ, શું લખું ?”

મોહન--તારી મરજી પડે તે.

“તું લખાવે તે લખું.”

“માથાકુટ રહેવા દે. વાત પતાવને.”

ચોકખું કહે.

છાંદગી સુધીનો એ તો સંબંધ બાંધવાનો. પછી તું મારો વાંક કાઢે.”

“ચીતરતો હોય તે ચીતરની તને પ્રાવે તે.”

મોહન ન બોલ્યો. રતુએ પિતાશ્રીને જવાબ લખી દીધો.

મોહન વિના પાટલો ફરે નહિ એ રતુના પિતાશ્રી બાણતા હતા. તેણે તેથી જ પહેલાં તેનો અભિપ્રાય માગ્યો. મોહન તરફની નિરાંત થતાં તેણે તેના બાપને પત્ર લખ્યો. કાજળ મળતાં મોહનનો બાપ વિચારમાં પડ્યો. બધાને નન્નો લાણું છું તેથી કેાઈએ મારી મરકરી તો ન કરી હોય! મારે ત્યાં એ પૂછે જ શાના ? એમ ઘડીક થયું. બીતાં બીતાં પોર્યો બણે એમ આખરે જવાબ વાળ્યો. સૌ કબૂલ થયાં.

મોહનના લગ્ન નક્કી થયાં. મુદ્દતો જોવડાવાયાં. દિવસ
પણ ઠર્યો. વાંચક ! કરાર જાણવા તું ઉત્સુક છે; નહિ ! તેમની
વચ્ચે સૌને સાફ લાગે તેવું કરજો એટલો જ કરાર થયો.

વૈશાખ આવ્યો. લગ્નની ધામધુમ થવા માંડી.
પ્રણાલિકા પ્રમાણે કીયાઓ થઈ. સાપ વિનાના એ સૌ
લિસોટા ! તેનું મહત્ત્વ આજ કેણુ સ્હમજે છે. કેટલા સ્હ-
મજાવે છે ? વાયસ્પતિ સમોવડા બુદ્ધેવો શાસ્ત્રો વગોલી
જાય છે. મોહન અને મણી પણ તે પ્રમાણે પરણ્યાં. બે
બિન્ન છતાં અંદરથી ઐક્ય વાંછતાં હૃદયો મળ્યાં. કહ્યું
છે કે—

“સંતુષ્ટો માર્યથા મર્તા
મર્તા માર્તા તથૈવ ચ ।
યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં
કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥”

સાચું હશે ?

(૧)

સારાએ જન્મતને બાળતો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઓસરતો હતો. એક ઘરમાં એક પ્રાદાનો બઠબડાટ ચાલુ હતો. યદ્વા-તદ્વા તે બોલતી હતી. વાંચક ! તને યે જ્ઞાસા હશે બાણ-વાની. બાણીલે ત્યારે-

“રાં- કાં ઘડઠાઈ પાછી. રાં-ની ઘરમાં ગાં- જ ની ટકે. કામ તો બધું જેમનું તેમ પડેલું. એકવાડો હો એમનો એમ જ. કંઈ કંઈને તો હું થાકી. રાં- કાંઈ ધીઆનમાં જ ની લે. રાં-ના કાન જ પુટી ગયલા. મુઠ મંછીને તાં હું ઢાટેલું ? તાં ને તાં જ રાં- ચોડાછ રે. ઘરની ફીકર જ ની મરે. મારા પર લાખીને ચાલી બાય. હું રાં- તે કેટલુંક કરું. વાતમાં તો બાણે વલસો ! ડામ ઢઈએ તો વીછણ જેવી વરગી પડે. એનો રઠાકુટો કેમ કરવો તેની હુઝ જ ની પડતી. રાં-મી કામર મે રોડ થઈ ગઈ. રાં- લોહરાતીઓ ની.”

ગંગા ઘર બહાર નિકળી. કોધનો નીચો ઉતરી ગયો.
ઠાવકે મહોએ તેણે ખૂમ મારી—

“મણી, ઝો મણી !”

“હું કેવ, બા ?”

“આ બધું પડેલું તે આંખે ની હુએ ? રાં-ના ડોરા
કુટી ગયલા. મારા પર જ રાં- સુરો.”

“તે વરી હું થીયું ?”

“લાખી મુકની તીયારે હવાર હુધી.”

“અમણાં કરી લાખું.”

“તેનું સુરત જોવાનું ઓઢે.”

“કરાય છે.”

“કયારે તો ?”

“આ અમણાં.”

મણી કામે વળગી. બેએક કલાકે તે પરવારી. બચું—
ભાઈયું ઘર એટલે કામનો તો પાર જ નહિ. મણી ઘસરડો
ઘસડયા કરતી. આટલું કયાં છતાં યે તેને જશ ન હતો.
સાસુ સુણાવ્યા જ કરતી. તે ખમ્મે જ જતી. તે રહમણ
હતી. જાણી જોઇ કળઓ વધારતી નહિ. સાસુનું મન રાખવા
તત્પર રહેતી. સાસુના મનમાં તે ‘કુચ બિસાત’માં ન હતી.

ચૈત્રની ચંદ્રિકા ચમકી રહી હતી. તાપથી કંટાળેલાં
સૌ ચોક્કમાં બેસી રાચતાં. વહુઓને બેસવાનો હક્ક ન હતો.
તેમને તો ઘરનો ખુણો જ શોધવો પડતો. મણી પણ એક
ખુણે બેઠી.

દશ-અગ્રીઆરનો સુમાર હશે. સૌની આંખો ચેરાવા
માંડી. પથારીઓ પથરાઈ ચૂકી હતી. સૌને ઉઠું એમ થતું

હતું. ગંગાજીને એટલામાં બોલી ઉઠ્યાં, “ઉઠો હવે; વહુ કાં લગી બેસી રહે ? તેને ઉંઘ આવતી હશે.”

વાંચક! વહુનું બહાનું સૌકો આગળ કરે છે. ગંગા બોલી એમાં નવાઈ કાંઈ નથી. એ સૂત્ર સર્વામાન્ય થઈ પડ્યું છે. એના ‘મૃગ’ હજી સ્વાધીન’ કોઈએ કયાં નથી. છૂટથી તેનો ઉપયોગ થાય છે.

સૌ ઉઠ્યાં; ઉઠી પથારીમાં પડ્યાં. ઉંઘ તેમને આવી ગઈ.

(૨)

ગંગા રૂઢરજીની પત્ની હતી. સ્વભાવે તે ચુંધીખોર હતી. વહુનો વાંક તેને બહુ વસતો. કાંઈ ને કાંઈ ખોડ તે કહાડ્યા જ કરતી.

રૂઢરજી ઘેર રહી ખેતી કરાવતા. આવક સારી હતી. એકનો એક છોકરો હતો. ક્રીકર નહિ જેવી જ હતી. કરકસર કરી સારી રકમ તેમણે બચાવી હતી. રૂઢરજી ગંગાની ચુંધીથી બંબર થઈ જતા. ગંગા ગાંજી બંધ એમ ન હતી. તેમનો સંસાર સારો ચે નહિ તેમ નઠારો ચે નહિ કહેવાય. ઠીક ઠીક તેમને બનતું. સૌ સૌનું સૌ સંભાળી લેતાં. છોકરો કોલેજમાં ભણતો હતો; શાંત પ્રકૃતિનો હતો.

મણી શાંત અને શરમાળ હતી. અખીઆરેક વર્ષની ઉંમરે તેને પરણાવવામાં આવી હતી. બાપ રેલ્વેમાં નોકર હતો. લાડમાં તે ઉછરી હતી. તે ‘આખાં હાડકાં’ની હતી. સાસરે આવી ત્યારે તેને ઠડવાં વેણ રહેવાં પડતાં હતાં. તે હવે ટેવાઈ ગઈ હતી.

પરણાઓની આવબ આવ જ રહેતી.

મધરાત હતી. મણી ઝબકીને ભગી. નિદ્રાતંદ્રા વચ્ચે તે ઝોલાં ખાવા લાગી. સ્વપ્નાનો સાગર તેની સામે ડાલવા લાગ્યો. સાગરના તરંગ શા તેના સ્વપ્નસાગરમાં ચે તરંગો આવ્યા. તેનાં ગૌર વદન પર અવનવા બાવો તરવરતા હતા. વાંચક ! તને ચે એ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરાવું.

તેને લાગ્યું કે તેના પતિએ નોકરી લીધી. તેણે ઘર માંડ્યું. તેને બોલાવવા તેણે કામળ લખ્યો. તેના હપ્તો પાર ન હતો. પાંખ હોય તો ઉડી જઈ એમ થયું. સાસુ ક્યારે મોકલે કે નિરાંત. આ કઠાકુટમાંથી તો છૂટાય.

ઘેર અમે એ એકલાં જ હઈશું. અને કેવી મઝા પડશે ? ઉત્તરતી કલ્પના ન કરાઈ. અવનવાં લોજન તેમને હું કરી ખવડાવીશ. હોશે એ જમશે. મારી રસોઈના વખાણ કરતા ખાશે. હું મનમાં કુલાઈશ.

બપોરે હું ઘરની ચોખચોખ કરીશ. વ્યવસ્થાસર બધું ગોઠવીશ. એમને કહેવા જેવું નહિ રાખું. મનગમતું હું ઘરને શણગારીશ. સાંજે આવી તે ખુશ થશે. મારી હુશિયારી વખાણશે. મારી કિંમત આંકશે. એમનું વહાલ મારા પર વધશે.

સમીસાંજે વાળુ કરાવીશ. વિવિધ વાનગી પીરસીશ. ઉલ્લાસભર્યાં તે ઉછાળશે. મને શું ને શું ચે કરી નાખશે.

રાત્રિ તો કેના બાપની ? સારીએ રાત અમે બાતો કરીશું. જગતની ચર્ચામાં ઉતરીશું. સાસુવહુના કલ્પાનો નિવેદો લાવીશું. વહેવારવસ્તારનો પ્રશ્ન ઉકેલશું. તેમને ચે

સૌ. વિજયા અનાવિલ, સ્નાતિકા.

(સા. યાજ્ઞાચાર્ય-જીવન-સંસ્મરણ-ધર્મ-પત્રીકા)

આમાં રમ પડશે. હુઈંબેલા તે મારી કોટે બાજશે. હું મધુરં એક ચુંબન લઈશ. સ્વર્ગ જેવું મુખ તેમને ત્યારે લાગશે.

આ બધું હું ખોળે માથું મુકી પગ ચાંપતી કરીશ. તેમનો થાકે ઉતરશે અને ગમ્મત પડશે. મને મુલક્ષણી કહેશે.

આમ રોજ અમે આનંદમાં મહાલયું. અમને ત્યારે કોઈની પરવા ન રહેશે. 'હું' અને 'એ' એ જ અમારું ત્યારે તો જગત.

તેમના પર કાંઈ 'ન' કરે નારાયણ'ને આકૃત આવે તો હું ઓછીઓછી થઈ જઈશ. તનતોડ તેમની હું સારવાર કરીશ. તેમને નરમ પડશે ત્યારે જ જાંપીશ. સારી રાત ઉભાગરો કરી તેમની પડખે બેસીશ. તેમને ધીરજ આપીશ. અડધું દુઃખ મારા બોલ ઓછું કરશે.

સ્વપ્નાનો આ પ્રવાહ કયાં અટકશે એ કહેવું અશક્ય છે. વાંચક! આપણે આટલેથી જ સંતોષ માનીશું. અંધકારનો અજ્ઞેય પડદો ઉકેલવાથી એ શું? અન્તમાં એટલું જ કહીશ કે વાંચક! તું કલ્પી લેજે. એ અંધકારમાં ઘડીક મીટ માંડજે. ચોકળું તને ન દેખાય તો આછું એ જાન થશે જ.

મણીનો સ્વપ્ન પ્રવાહ આમ વહ્યો જતો હતો, એટલામાં તો બપોર થઈ ગયા. પથારીમાં તે પડી જ રહી

હતી. સાસુનાં શબ્દવેણુને સુસવાટ આવ્યો, ‘મણી, બહાર
બપોર થયા. રાં- પાડા જેવી પડી રહેલી તે ઉઠાની. સં-
કેટલું ઉઘે !’

મણી ચમકી. તે જાગી ઉઠી. સ્વપ્ન તેનું સરી ગયું.
બેબાકળી તે ઉઠી. સૂર્ય ચઢી ગયો હતો. પથારી સમેટી તે
ધરનો કચરો કાઢવા બેઠી.

પાણીના રેલા સમોપડો વખત વહેવા લાગ્યો. મણીને
એમ જ લાગ્યા કરતું કે આ સાચું હશે ?

પોર્યા બગાડયો.

(૧)

“કેમ, મંછાબેન, શું કરો છો ?”

“આ બેઠી આવો, મણીબેન. કેમ, આજ કંઈ કુરસદ મળી ?”

“વાત જ જવાદોને.”

“એમ કેમ ?”

“આખો દહાડો વૈતરૂં કરવાનું તે કાંથી વખત મળે.”

“છતી વહુએ તમારે વૈતરૂં કરવાનું !”

“રાં-નું નામ જ જવાદોને. રાં- ઘર બગાડ્યું.”

“આવી આરી વહુ ને આમ શું બોલો છો. કેમ, કામ નથી કરતી ?”

“એનું મ્હોં બાળોને. રાં- કમજાત.”

“બોલકણી તો નથી લાગતી. તમે તો જાણે બધુખોદ કર્યા કરો. આવીથી તે કેવી લાવવી હતી. કોઈ માથાની મળી હોત તો ખબર પડતે.”

“એ તો વેઠો ત્યારે જ ખબર પડે. પારકે ભાણે
મોટો લાડુ સૌને દેખાય. હું વેઠું તે ભણું. મારી જગ્યાએ
બીજી કોઈ હોય તો વઢા કરી દે.”

“એવું તે શું થયું ? વાત તો કરો.”

“મારા કરમના ભોગ. વાત તે શું કરું ! રાં-
જરા બગાડ કર્યો તે ડામ દીધો. એટલામાં તો છછણી
હઠી. મોટી કાનજીમારની પોરી તે કાંઈ કહેવાય ની. હું
તો પછી લાગી જ તો. એ તો જરી ધાકમાં રાખીએ તો જ
ઠેકાણે રહે.”

“તે પોર્યો કાંઈ કેય ની.”

“પોર્યો ને બોર્યો ! રાં-લોંઠો એક, ત્યાં કોને કહું ? એ
કાંઈ ડામ ની દે ને મને જ બુઝી કયાં કરે. એ કે’તો
હોય તો મારે દુઃખ જ શું ? મારે બોલવું ચે શું કામ
પડે ? વાંક જ પોર્યાનો ત્યાં કોને કહું ?”

“ત્યારે તો એનું ચઢી વાગતું હશે.”

“બુલો ત્યારે જ ચાલે કની. પોર્યો મોડું ભાંગતો
હોય તો બેઠાએ પછી બોલે તો.”

“તમારે તો ત્યારે દુઃખ આવી પડ્યું.”

“ન પૂછાય તેવું. ચાલ બેન, ઉઠું હવે તો.”

“બેસો, બેસો; ઘણે ઢાંડે આવ્યાંને !”

“હવે તો કાલબાલ આવીશ. બહુ મોડું થયું. ચાલો
ત્યારે બેસો.”

“આવજો, મણીબેન.”

“તમે આવજો.”

મણી પોતાને ઘેર આવી. મંછા ઘરકામમાં વળગી. મંછા પ્રજીઆમાંની એક સ્ત્રી હતી. મણીને કાંઈ ચેન ન પડે ત્યારે તેની પાસે જઈ બેસતી. આજ પણ એ આવી હતી. તેમની વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે વાતચિત થઈ.

(૨)

મણી રણછોડાની પત્ની હતી. નાનપણથી તે ગરીબાઈમાં ઉછરી હતી. પિતા નાનપણમાં ગુજરી ગયા હતા. માતા અને મણી ઘરનો બોલો ઉઠાવતાં. બે બાઈ હતા તે નાના હતા. માતાએ પોતાની નાની શી પૂંછમાંથી મણીનો લગ્ન ખર્ચ કર્યો હતો. મણીનાં સાસરાવાળાં પણ સાધારણ સ્થિતિનાં માણસ હતાં. મૂળથી જ મણી કસબી હતી. થોડી શી આવકમાં પોતાના પતિના ઘરનો કારભાર સારી રીતે ચલાવતી હતી. સંતાનમાં તેને એક પુત્ર જ હતો. સાંકે તેને જસુ કહી બોલાવતા.

જસુ કથ-અગીઆર વર્ષનો થયો કે તેને માટે છોકરીવાળાઓ પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. માતાનો વિચાર લહાવો લઈ લેવાનો હતો. પિતા સુધરેલા વિચારના તો નહિ પણ નવા વિચારના હતા. છોકરાને વહેલો પરણાવવામાં તેનો વિદ્યાર્થાસ ખતરે છે એમ તે માનતા. નાનપણમાં પરણેલા કેટલા અભણ રહ્યા અથવા તો નહિ બણ્યા હોય ! પરંતુ છોકરાને મોટી ઉમ્મરે પરણાવવામાં વિદ્યાર્થાસ ખતરવા કરતાં અનીતિનાં બીજ રોપાય છે એ બાણુવાની તેમને જરૂર હતી. જસુ અમળુ હતો અને તેનામાં કાંઈપણ જાતનાં અપલક્ષણ ન હતાં. પુત્રને પરણાવવાની વાતમાં મણીનું કાંઈ જ ચાલતું નહિ. પિતા જે આવે તેને નન્નો જ ભણુતા.

માતા બબડતી. બહે દલેલો જતો રહ્યો ! બનેનાં લક્ષ્ય જુદાં હતાં. માતાને લાવો દેવો હતો અને પિતાને સૌએ સો ટકા ઉપજવવા હતા. પુત્ર બાણુતો હતો એટલે પિતાને આશા હતી. પિતાનો સૌને ના પાડવાનો હેતુ આ જ હતો. જ્યારે જ્યારે જમ્મુ અઠવાડિક કે છ માસિક પરીક્ષામાં નાપાસ થતો ત્યારે પિતા ચેતાવતા રહેતા કે બાણીશ નહિ લો કોણ છોકરી આપશે. બહે અબણુ કુંવારા ન રહેતા હોય !

જમ્મુ મેટ્રીકમાં પાસ થયો. પિતાએ તેને કોલેજમાં મૂક્યો. જમ્મુની કિંમત લગનના અબયબ બજારમાં સારી આંકવા માંડી. પિતાએ પણ પૈસા ભેઠ ફૂંકો માયો. જમ્મુના લગન નક્કી થઈ ગયાં. વાંચક ! શા કરાર થયા તે હું નહિ કહી શકું પણ જમ્મુ પાંચી ચૂક્યો.

જમ્મુનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયો. જમ્મુએ મુરત શહેરમાં નોકરી લીધી. માતાએ વહુને તેડાવી ઘર માંડી આપ્યું. જમ્મુ હવે ગૃહસ્થાશ્રમી થયો.

સંસારપંથ વિકટ છે. કોઈ વિરલો જ સુખે વટાવી શકે છે. શુરાનું એ કામ છે. કાયરનો એ માર્ગ નથી. કસોટીનું એ તો કારખાનું છે. એમાં અણીશુષ્ક નિકળ્યો એ જ સો ટચનો.

વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો આનંદ ગૃહસ્થાશ્રમમાં નહિ જડે. ત્યાં સ્વતંત્રતા છે; અહીંમાં ગતી સંકુચિત છે. ત્યાં મુજબણનાં પ્રસંગો બહુ ઓછા આવે છે; અહીં અનેક મુજબણોનો ઉકેલ કરવો પડે છે. ત્યાં મીઠાશ છે; અહીં તે નહિ મળે. ત્યાં નિરંકુશ રહેવાય છે; અહીંમાં સંયમ પાળવો પડે છે. દુકંમાં વિદ્યાર્થી અને ગૃહસ્થાશ્રમીની દશા ભિન્ન છે.

(૩)

જમુની માતા મહીને બે મહીને વહુ કેવો ખેલ
ચલાવે છે તે બેવા આવી જતી. અનાવિલ સ્ત્રીઓની
ખાસીઅત પ્રમાણે જમુની માતા વહુને વાંક કાઢ્યા જ
કરતી. વહુને તો ધમકાવેલી જ રાખવી એવો જમુની
માતાનો સિદ્ધાંત હતો. જમુને માતા શિખામણ આપતી.
વહુની સાથે સાથે ફરીઆદ પણ કરતી. જમુ કંટાળતો.
વાત વધી જતી ત્યારે જમુ બહાર ફેરવા નીકળી પડતો.

અનાવિલ સંસારના તેને અનેક વિચાર આવતા.
સાસુવહુને બિલાડીઉંદર જેવું વેર હોય છે એમ તે
માનતો. સાસુ ધારે તો વહુને જીવ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં
લઈ નાખે. બિચારી કેટલી વહુઓ સાસુના ત્રાસથી મરી
ગઈ હશે. વિચિત્રતા તો તેને એ લાગતી કે જ્યારે વહુઓ
સાસુઓ થતી ત્યારે તેઓ પણ એવો જ સીતમ ગુજરતાં.
દુઃખ દેવામાં મોટાઈ મનાતી. અમે કેટલું ખમતાં ?
અત્યારે તો સાસુઓ ગરીબ ગાય જેવી. વહુને દીકરી માફક
ગણે. આવો તેમને હુલો બચાવ હતો. આવાં હૃદયોમાં
પ્રભુ ક્યા ન મૂકે ?

(૪)

હંમેશની માફક આજ જમુની માતા આવી હતી.
ઘરમાં કચરો સાફ કરવાનો ખાકી હતો. માતા ફફડી ઉઠી,
'શાં- ના હાથપગ ભાંગી ગયલા છે ? રાં-કુવડ.' આટલું
બોલી માતાએ આચરણી લઈ કચરો વાળી કાઢ્યો.

“મારે ને મારે વૈતરું કરવાનું. જરા તો ચોખ્યાખ રાખ. બાકીને ખવાડ્યું તેણે નીઆલ થીઆં. આમ તે ઘર ચલાવાતું હશે ?” આવું આવું કાંઈક તેણે કહી નાખ્યું.

જસુ બહારથી આવ્યો. માતાની ફરીઆદ શરૂ થઈ.

“પોર્યા, તું ચે કાંઈ જોતો નથી ?”

“શુ જોઈ ? મારો તે કાંઈ ધંધો છે.”

“તેમાં જ રાં-નું ચઢી વાગ્યું છે. ડામ દેતાં શું થાય ? લાકડી લઈને ફરી વળવાનું.”

“હું એમાં કાંઈ ન જાણું.”

“ફેડો માથું. મારા જેવો ફૂંફેડો રાખતો હોય તો સીધીસટ થઈ જાય.”

“બહુ સારું.”

“દયા હોય તો ! મનમાં જ રાખીએ, બહારથી તો ઘુરફીઆં જ કરવાં.”

“નથી જોઈતી વાત મારે.”

“તને જ ગમે છે ત્યારે મારે શું ? હું તો તારા ભલાને માટે કહું છું. હું કયાં છુંગી સુધી પહોંચી રહેવાની છું. અત્યારથી પાંસરી નહિ કરે તો છાણાં થાપશે માથે, છાણાં.”

“થપાવીશ,” કહી જસુ મેડે ગયો.

માતા ચૂપ રહી.

જસુ અકળાયો. માતૃપિતા હાથે “કરી આમાન્યાનો દોષ શા માટે કરાવતાં હશે ! ન્યાય કોને આપું ? એક તરફ માતા, બીજી તરફ પત્ની. માતાના ઉપકાર તળે દબાયલો; પત્નીના થઈ રહ્યા છે. અનુભવ બંનેને દોષીત

કેરવે છે. ‘એ હાથ વિના તાળી ન પડે’ એ ન્યાય શું ખોટો છે ? કહી નહિ. “મૌનં મૌલ્યસ્ય લક્ષણમ્” (મૌન એ મુખંતાનું લક્ષણ છે) તો ન કહેવાય ? ના, આખરનો નિર્ણય મૌન જ સૂચવે છે.

માતા નિરાશ થઈ. પુત્ર હાથથી ગયલો લાગ્યો. થોડા દિવસ રહી તે પોતાને ગામ ચાલી ગઈ.

(૫)

જન્માષ્ટમી હતી. જસુએ માતૃપિતાને મેળો જેવા ભોલાવ્યાં. તેઓ આવ્યાં. રસોઈનું કામકાજ માતાએ હાથ લીધું હતું. જસુ બજારમાં ગયો હતો.

“સં- પાડા જેવી બેસી રહી છે તે ઉપરઉપરનું તો કરી આપ. નથી સુઝતું ? બેસવા સાડું નથી આણેલી કાંઈ. તારા બાપને ત્યાં બધા લાડ ફાવે. અહીં તો બધુંએ કરવું પડે. બાણે મોટો સુખો ! ઉઠ નહિ તો લાત ખાસે.”

“તેમાં મારા બાપને જ્યારેત્યારે શું કામ ઉંચક્યા કરે છે ? કેવ તેટલું તો કરું છું.”

“કેવાનું શું ? તારી અફલ બળી ગયલી છે ?”

“તમારે વધારેઓછું નહિ બોલવું.”

“સં- જીભ ચલાવી તો ચીરી જ નાંખીશ. મારી ઉપર બધો ફાટ આવ્યો એકે ”

“હા, ને માળ દેવ તે મારાથી નહિ ખમાય.”

“સં-, સામું બોલતાં શીખી. કુટી જ કાઢીશ, રહમજી. લાડ તો તારા અવળા નીકળી જશે.”

“મારાં સગાંને રોજ શું કામ ઉંચક્યા કરે ?”

“ચુપ રહે, રાં- જીભમાં ડામ દેવા બે. છાની ચર-
નીકર અહીંમાં મારા મોડાડા આગળથી. પોચાને રાં- કોડીને
કરી મૂક્યો. સુના સરખો મારો પોચો બગાડ્યો ! મારે
સારૂં ક્યાં આવી માયે જણેલી. રાં-, તારા-”

“માય ને બાય-”

જસુની માતાએ સાણસી છુટી મારી. જસુની વહુ
રડી પડી.

આ હોહો સાંભળી આડોશીપાડોશી ઢોડી આવ્યાં.
“શું છે ? શું છે ?” એમ પૂછવા લાગ્યાં. “એ તો વહુ
પડી ગઈ તે હું રહેજ બબડી,” આમ સહમતની
હોડોને વીઠાય કર્યાં. માતા અંબવાણી પડી. એટલામાં
જસુના પિતા બહાર ગયા હતા તે આવ્યા. માતાએ સઘળી
ફચીયાદ કરી. પિતાએ જસુની માતાને ઠપકો આપ્યો. “હું
તો મારે જઈશ. તમારે રહેવું હોય તો રહેજો,” જસુની
માતાએ ગુસ્સામાં કહ્યું. જસુ પણ બબરથી આવ્યો.
માતાએ બેચાર એને પણ સુણાવી દીધી. જસુ ચૂપ રહ્યો.

સાંજે મેળો બેઠ જસુનાં માતપિતા પોતાને ગામ ગયાં.

ભાઈ કેના ?

(૧)

રાત્રિનો અમલ ઉતર્યો હતો. સારાએ જગતને ઉષા અજવાળતી હતી. સૂર્ય સરી આવ્યો. નવોઢા શી ઉષા અદ્રશ્ય થઈ. ભગવાન ભાસ્કરને જગતની પરવા ન હતી. ઢોક-કલ્યાણ કાળે તે પ્રકાશતો. આંગણું ત્યજી તે ચોકમાં આવ્યો. ‘પ્રવૃત્ત થાવ’ એમ તે સૂચવતો. કેટલાએ એ સૂચના સ્વીકારી ?

‘ગોરા ગાંધીની ચાલ’ની એક જોરડીમાં પણ તેણે કિરણ ઢાળ્યાં. એક યુવક પથારીમાં પડ્યો હતો. કિરણોએ ગલગલીમાં કરી તેને જગાડ્યો. સૂર્યની સૂચના તેને નહોતી હતરી. મ્હોં ઉપર ફીકાશ હતી. પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ લાગતી હતી. વઢન ઉપર નિરાશા હતી. હોઠ તેના હાલતા હતા. દ્રષ્ટિ દ્વાર તરફ હતી. ડોકની તે રાહ એતો હતો.

દ્વાર ખૂલ્યું. એક ઘાટી આવ્યો. ભાંગ્યાતૂટ્યાં ગુજરાતીમાં તેણે કંઈક પૂછ્યું. યુવકે કાગળ અને પેનસિલ માગ્યાં. ઘાટીએ લાવી આપ્યાં. ધૂજતે હાથે તે લખવા બેઠો. તેણે નીચે પ્રમાણે એક ચિઠ્ઠી લખી.

વાર શુક.

મુ. મોટી જહેન,

મારી તબીબત બે દિવસ થયાં નરમ રહે છે. મારી પાછળ જીએ એમ કોઈ નથી. ખાવાના પણ વાંધા પડે છે. એકાદ દિવસ આવી જાય તો ઠીક. આ માણસ જોડે જ આવજો.

લી. ગોપી.

યુવકે ચિઠ્ઠી ખીડી. ઘાટીને કહ્યાણ મોતીની ચાલમાં જઈ આપી આવવા કહ્યું. સાથે કોઈ આવે તો ગાડી કરી લઈ આવવા કહ્યું. ઘાટીએ ઘર જોયું હતું; તે તરત ચાલી નીકળ્યો.

‘કહ્યાણ મોતીની ચાલ’માં તે પહોંચ્યો. એક બારણા આગળ આવી તે ઉભો રહ્યો. ઝોરડી અંદરથી એક સ્ત્રી આવી. ગોપીની એ જહેન હતી. સૌકો તેને રૂખી કહી બોલાવતાં. ઘાટીએ તેના હાથમાં ચિઠ્ઠી આપી. રૂખીએ તે વાંચી. ભાઈની દયા આવી. તેનું દૃઢ્ય દ્રવ્યું. કપડાં બદલી જવા તે તૈયાર થઈ. બારણાં બંધ કર્યાં. તાણું વાસી કુંચી પડોસે આપી. ઘાટી ગાડી લાવ્યો. બન્ને ‘ગોરા ગાંધીની ચાલ’માં ગયાં.

ઝોરડીનાં બારણાં ખુલ્લાં હતાં. રૂખી અંદર પેઠી. તે બોલી, “ભાઈ, એમ કેમ ?”

તે બોલ્યો, “મારા કરમના લોખા!”

“મને આટલી મોડી ખબર!”

“કોઈ મળે નહિ તે કોને મોકલું.”

“મારે ત્યાં જ આવવું હતું ને?”

“મને કોઈને ત્યાં નથી કાવતું!”

“ત્યારે અમે લોક જ ને?”

“ના. એમ કાંઈ નહિ.”

“ત્યારે ખીલું શું?”

ગોપી મુગો રહ્યો. રૂખીએ ઘાટીને ખબર મોકલ્યો. સાબુચોખા મંગાવી બાઈને કાંજ કરી આપી. થોડુંક ખાવાનું પણ તેણે કયું.

સૂર્ય આચમ્યો. રૂખી ઘેર જવા તૈયાર થઈ. ગોપીએ રહેવાનો આગ્રહ કયો. તે એકની એ ન થઈ. ગોપીએ ન છૂટકે ગાડી મંગાવી. રૂખી ઘેર ગઈ.

ગોપી વિચારમાં તણાયો. જગત કેવું સ્વાર્થી! મારી કોને પડી છે. પ્રભુ! તારે આશરે પડ્યો છું. આ દુનિયામાં કોઈ કોઈનું નથી. માની જણી જહેન પણ મારી આ સ્થિતિ બેઠ ન ટકી. પત્ની અહીં નથી. તેની કસોટી નથી થઈ. માતા હોત તો મરી કીટત. ખરે, દુનિયા દોરંગી જ છે.

(૨)

કેટલાંક વર્ષો પુર્વે ઉંટડીમાં રામભાઈ ‘રૂખી’ નામના ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેઓ સંસ્કારી હતા. ચુસ્ત સનાતની હતા. ધર્મનું ઝનુન તેમનું ઓર હતું. નિત્ય પાઠ-પૂજા તેઓ કરતા. આજ કારણથી લોકોએ ‘રૂખી’ શબ્દ તેમના નામને લગાડ્યો હતો. સૌકા એ જ નામે તેમને ઓળખતા.

તેમની પાંચમી પેઢીએ મણિભાઈ થયા. પૂર્વજના અંશકાર તેમનામાં આવ્યા હતા. બાપીકી મિલકત ઠીક હતી. ખેતીવાડી ઠીક હતાં. બાવળનાં લાકઠાંનો વેપાર પણ તેઓ કરતા. સ્વભાવે શાંત હતા. વ્યવહારમાં રચ્યા-પચ્યા રહેતા એટલે અનુભવી હતા. ગામમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી હતી. સાંકે તેમની સલાહ લઈ કામ કરતું. ચોખ્ખ જ સલાહ તેઓ આપતા. કંઈકેટલાને તેણે માંડી આપ્યા. ગામના યુવાનો પર પણ તેમનો ઠીક કાબુ હતો. વજીઆ તેમની સ્ત્રી હતી. સ્વભાવ રહેજ તીખો હતો. તે દોઢડાહી પણ હતી. વાતે ચઢે ત્યારે તેને કંઈ જાન જ રહેતું નહિ. મણિભાઈનું માથું પણ તે પકવી નાખતી. ફળીઆમાં પોતાનો દોર ચલાવવા માગતી. આમાં તે નડોતી ફાવી. તેમને બે સંતાન હતાં: એક પુત્ર અને એક પુત્રી. રૂખી પહેલે બેબેની હતી અને માતા ઉપર પડી હતી. ગોપી ત્યાર પછીનો હતો. તે બીજો મણિભાઈ જ હતો.

ગોપી નાનપણથી જ ચાલાક હતો. બુદ્ધિ તેની ચંચળ હતી. ભણવામાં પણ તે ઠીક નીવડ્યો. તેના લગ્ન નાનપણથી જ થયાં હતાં. માતૃપિતાએ દહાવો લેવા ખાતર જ આમ કયું હતું. વાંકડોચાંદો નહિ જેવો જ મળ્યો હતો. તેની તેમને પરવા ચે નડોતી. માણસ ઠીક મળ્યાં હતાં. છોકરી ઠાહી હતી. નકામો કજીઓ તેમને ભાગ્યે જ થતો. એટ્રીક પાસ થયા પછી ગોપીએ મુંબઈમાં નોકરી લીધી હતી. 'ગોરા ગાંધીની ચાલ'માં તે રહેતો હતો.

રૂખી અધકચુ ભણી હતી. મુસ્ત તેને પરણાવેલી હતી. જમાઈ ઠીક મળ્યો હતો. તેનાં સાસુસસરાને કલેષ

બહાલો હતો. નજીવી બાબતમાં તેઓ ધમાલ મચાવતાં. આંખ મીચી વેવાર માગતાં. જમાઈ બંને પક્ષનું સમાધાન કરતો. તે પણ મુંબઈમાં જ રહેતો. ‘કલ્યાણ મોતીની ચાલ’માં એક ખોલી રાખી હતી. રેલ્વેમાં તેને નોકરી હતી. ‘દેવ દ્વિધો’ એક પુત્ર તેમને હતો. તેમાં જ તેઓ આનંદ માણતાં.

ગોપીની પત્ની પીઅર હતી. બહેન ભાગ્યે જ એને ત્યાં આવતી. કારણ નજીવું હતું. રૂખી ભાભી પર ઢોર ચલાવવા ગયલી. તેમાંથી રહેજ ટપાટપો થઈ. બહેન વાઘણ જેવી વીકરી. ‘ફરી તારે ઉમરે નહિ’ કહી ચાલી ગયલી. ગોપીએ પણ ઢીલુ મૂકેલું. ન છટકે તેણે તેને ખોલાવી હતી. રાતવાસો તે ન રહી.

આ તેમનો કુટુંબ પરીચય.

બહેનના ગયા પછી ગોપી એકલો પડી રહ્યો. રહેજસાજ તેણે ખાધું. ભોજન તેને ન ભાવ્યું. એકબે દિવસમાં તો તેને આરામ થઈ ગયો.

(૩)

કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં. રૂખીએ જનોઈ માંડ્યાં હતાં. કંકોત્રિઓ લખાઈ ગઈ. તેડાંનોતરાં તે કરી આવી. કંઈ-કેટલાં રીસામણાંમનામણાં તેને કરવાં પડ્યાં. સૌકો કામમાં રોકાયલાં હતાં. ભાઈને તેણે તેડાવ્યો. ખાનગીમાં તેડી વાત કરી. મોસાળું સાફ કરવા સૂચવ્યું. ‘આખરૂ ન બચ’ એવી ચેતવણી આપી. નહિ તો આવતો જ નહિ એમ પણ કહી દીધું.

જનોઈનો દિવસ આવ્યો. ગૃહશાન્તિની શરૂઆત થઈ. ગ્રાહણોએ વેદોચ્ચાર કર્યો. બપોરે સૌ જમ્યાં.

સાંજ પડી. મામા મોસાળું લઈ આવ્યા. મુંજીઆના બાપ ન્હોતરી આવ્યા. તેમને ઉતારે આપ્યો. સૌ ઠરીઠામ થયાં.

બઢવો મનાવવાનું મુદ્દત જોવાયું. મામાએ મુંજીઆને કપડાં પહેરાવ્યાં. વાળ વગડાવતા સૌ પાદરે આવ્યા.

પાદરે સૌ ઉભા. પ્રાર્થણાએ મુંજીઆને આગળ કર્યો. ચોખ્ખાનો ત્યાં સ્વસ્તિક પૂર્યો. લોટનો દીવડો મૂક્યો. કંઈક ભણી વિધી કરી. ‘હિરણ્યમ’ લીધું. દક્ષિણાએ અપાઈ. મુંજીઆને બે ડગલાં ચાલવા કહ્યું. સમાવર્તન સંસ્કાર આમ પૂરે થયો. સૌ ઘેર આવ્યાં. મુંજીએ મામાની કેડે બેસી આવ્યો. સુરતી સહેલાણીની માફક વરઘોડો ન્હોતો ફેરવ્યો.

રાત્રે જ્ઞાતિબોજન થયું. જનોઈ દેવાઈ ગયું.

આ આપણો યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર ! સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા જેવી એ વિધિ ! આર્યધર્મનો એ લોપ સૂચવે છે. ગાયત્રિ વિહોણો એ દ્વિજ શું શોભે ! સુતરના તાંતણાનું રહસ્ય એ ન રહ્યું. એની ખુશ્ખિ તો કાનમાં ભેરવવા જેટલું જ રહ્યું.

(૪)

‘સિવદાસ ઝવેરીની પોળ’માં કેટલીક સ્ત્રીઓ ટાળે મળી હતી. રૂખી પણ તેમાં હતી. વાતોના ગપાટા ચાલી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓમાંની એક બાલી, ‘અલી રૂખી, ભાઈએ કેવુંક મોસાળું કયું ?’

“એ વાત જવાહોને.”

“તો ચે.”

“કેવડાવીને શું કામ છે ?”

सौ. पद्मावती यशवंतराय देशपांडे.

भारताचे स्त्रीसंगीत क्षेत्रातील नेमणूक

पद्मावती देशपांडे यांनी स्त्रीसंगीत क्षेत्रात

રૂખી થોડીવાર ચુપ રહી. બહુ દબાણ થતાં તેનાથી ન રહેવાયું. તે બોલી, “ભાઈ કોના ? બધું ઠીક જ છે તો. મામાપની આબરૂ પર પાણી ફેરવ્યું. માપબપ્પાવા તો કેવા વેવારીઆ ! એ જ કોણ બણે કાંથી એવો નીકળ્યો ! દેખે, દેખે ને ખેરી ! તે રાં-નું જ ઘર ભરવા બેઠેલો. એને નથી દેખ્યું એક લુગડું કે ભાણેજે કાંડયું એક ઝભડું.”

“એ તો ઘેરઘેર માટીના ચુકા ”

“ખેરીનાં હાથ તે બોલાવાય ને વરનાં વળાવાય.”

“દુનિયાં જ એવી થઈ ગઈ છે ત્યાં કેમ કરીએ ?”

એક દોઢડાડી બોલી, “ખરી જ વાત તો, અલી.”

“ભોજનનું જ ચલણ ત્યાં ભાઈને શું કહીએ ?”

બીજાએ ઠહાપણ ઠહોળ્યું, “અલી, સાચું પૂછાવે તો તારા ભાઈમાં જ કાંઈ રામ ની મલે.”

“ઓહો. તેને આપણે કેમ કરવાના ?”

એક વહેવારીઅણ બોલી, “અલી, પણ છેક જ રેભાડું ?”

“હવે એ કુથલી રહેવા દો.”

અત્યાર સુધી એક શાંત બેસી રહી હતી તે તડુકી ઉઠી, “અલી, કે’તો ખરી. અમે આ બાણીએ તો ખરાં. કાંઈ નથી મલતું એવું તો નથો.”

“એ તો સાસરું ઘેરવવા રહેલો.”

એટલામાં એક રોરાગરી બોલી, “આલ બેન, સાંજ પડી. કામ તો બધું પડેલું છે. ઉઠો હવે. વાતનો તો કાંઈ છેડો જ ની મલે. દહાડાના દહાડા બાથ તોયે એ તો પુરી જ ની થાય. જે કર્યું તે; આપણે ભરમ ખોલવાનું શું કામ ?”

સૌ ઉઠ્યાં.

માની ગઈ.

(૧)

શનીવાર હતો. જહેના અને મંગી હનુમાને ગયાં હતાં. સવિતા એકલી ઘરમાં હતી. ફરીએ શેરીએ શેરીએ ફરી, ખૂમ મારી, કપડાં વેચતો હતો. તેની ખૂમ સાંભળી સવિતા બહાર આવી. કમુને ઓટલે તેણે ગાંસડી ઉતારી હતી. રંગબેરંગી કપડાં તે જોળી બતાવતો હતો. સવિતા બારણાં આડાં કરી ત્યાં પહોંચી. જોળી માટે મનગમતું કપડું તેણે ચે ખરીદ્યું.

જહેના અને મંગી હનુમાનેથી પાછાં ફર્યાં હતાં. સવિતા કપડું પેટીમાં મૂકવા ગઈ. મંગીની નજર તે પર પડી. જહેના પાસે તે ગઈ. બાબીની ફરીઆદ કરી. જહેનાને ગુસ્સો ચઢ્યો. તે બોલી, “રાં- પૂછ્યાગાછ્યા વગર ધંધો કરે. આજ તો કપડું લીધું. કાલ ઉઠીને હું ની કરે. એને ભરોહો ઘર તે કેમ રખાય !” હમણાં તો તે મુઠી રહી. ‘દાવ આવે સોગડી મારવાનો’ તેણે વિચાર કર્યો.

સાંજ પડી. ચાનાં વાસણ હજી વણમાંજ્યાં પડ્યાં હતાં. બહેનાની નજર તે પર પડી. તે બ'ખારી ઉઠીઃ
 “રાં- કપડું લેવા દોડેલી. ઘર ઘરને બહાયે. રાં- સુઝું
 લાખીને જતાં હરમ ની આવેલી ? ભટકભોયાં કરતી ફરે
 તે ચીરી જ લાખા જો. હવે ફરી ખારણા ખા'ર પમ કાઢવો
 તો ટાંટીયા જ કાપી લાખા. આ વાહણ ક્યારનાં પડેલાં.
 અજવાતાં હું આથે દરદ નીકરેલું ? માટી આપી ગયલો
 જોહિ તેનો આ સોદો વોયરો. રાં- લઈ લઈને કેટલાંક
 બયરા કરે ! રાં-ને કંઈ વાતનો ધરવ જ ની મરે. તારી
 રાં- ની મારે એક દા'ડો પેટી જ ખોરવી પડેલો. રાં-ને
 બહુ પ્રાટ ચડેલો છે.”

સવિતા અત્યાર સુધી શાંત ચિત્તે માંબળી રહી.
 હવે તેનાર્થા ન રહેવાયું. તે બોલી, “તમારે વધારે લખપન-
 છખપન ની કરવી. કે'વું હોય તો રીતસર કહેવું. રાજ ને
 રાજ ગારબેર કર્યા કરો તે મારાથી તો ની ખમાય.”

મંગીથી ન રહેવાયું. તે બોલી, “લાખી, દા'ડે દા'ડે
 તમારું કામ તો વધતું ચાલ્યું. આજ તો સામું બોલ્યાં.
 કાલ ઉઠીને તો અમારા પગો કાપી મૂકેલો.”

બહેના તેની બહારે ધાઈ. તે બોલી, “મોટી કાઠીમારની
 પોરી કની, તે કાંઈ કેવાય ની. રાં-ની છલ જ ખેંચી
 કા'ડા જો. રાં- નીકર મારા મોઠાં આગળથી. માળું કર
 તારું. મંગી એને મોઢું નો આપ. રાં- નો ફાટ તો હું
 અવરો કાઠી લાખા.”

સવિતાથી બળે જણુનો મારો સહન ન થયો. તે
 બિચારી રહી પડી. એક ખુણે જઈ તે બેઠી.

બહેના અને મંગી કામે વળગ્યાં.

(૨)

હનુમાનભાગદા બંદર છે. ઔરંગા નદીને કિનારે તે આવેલું છે. લક્ષ્મના વેપારનું એ મથક છે. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે. મકાનો રાનકદાર છે. ગામમાં હનુમાનજીનું મંદિર છે. તેનો પરતો સારો છે. જોમાસામાં ગામની સ્થિતિ કફોડી થઇ પડે છે. ગામની ચારે બાજુ રેલનાં પાણી ફરી વળે છે. હનુમાનજીને લીધે જ તે ગામની આખરૂં રહેલી છે એવી લોકમાન્યતા છે.

ઔરંગા નદીના નામની ચે એક દંતકથા છે. મૂળ ઔરંગા નદી નાના બહેળા રૂપે હતી. લોકો તેને ઓળંગી જતા. તે ઉપરથી તેનું નામ ઔરંગા રાખ્યું. કાળક્રમે તે જોદાતી ગઈ. હમણાં તેમાં વહાણો પૂરી શકે છે. વેપાર થયું એ નદી માર્ગે જ ચાલે છે.

કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે ત્યાં જોનજી 'મદારી' નામના મૃદસ્થ રહેતા હતા. નાનાં છોકરાં ઉપર તેમને ઠીક મમતા હતી. સૌને તે એકઠાં કરતા. તેમને ખીલવતા. તેમની સાથે રહી ટીખળ કરાવતા. તેમના કળઆ તે ચૂકવતા. આબાલવૃદ્ધ તેથી જ તેમને 'મદારી' કહી બોલાવતા.

રણછોડજી તેમનો પુત્ર હતો. ધંધામાં તેને પળોટેલો હતો. તે કાબેલ હતો. બાપની પૂંજમાં તેણે ઠીક વધારો કર્યો હતો. તેની આયુદ્ધોરી અકાળે તૂટી. રમણને માથે ઘરનો બોલો પડ્યો.

બહેના—રણછોડજીની પત્ની-મરીબ ઘરમાં ઉછરી હતી. તેનાં માબાપે સાડાં ઘર જોઇને તેને પરણાવી હતી. નાનપણથી જ તેને ભરત ભરવાનો શોખ હતો. ઘર પેસો

છતાં તે કામ કરતી. ઘર કેમ ચલાવવું તે એ ચાલી રીતે જાણતી. સ્વભાવ જરા આકરો હતો. રણછોડજી આમજ તેનું ચલણ ન હતું. રમણને પરણાવ્યા પછી સ્વભાવની લીખાસ વધી હતી. હવે તે સ્વતાંત્ર થઈ. પોતાની મરજીમાં આવે તેમ કરવા તે મુખત્યાર હતી.

રમણની પત્ની—સવિતાની પ્રકૃતિ શાંત હતી. તેનાં માબાપ સાધારણ સ્થિતિનાં હતાં. પૈસો દેખી સવિતાને અહીં નાખી હતી. તેનું હીલ આપ હતું. સાસુની સત્તામણી જોણી ન હતી. તે ઘણું ચે ખમતી. ન છૂટકે જ તે શબ્દ ઉચ્ચારતી. કજીઓ વધારવાને બદલે ઘટાડવા તે પ્રયત્ન કરતી. પતિને પરમેશ્વર ધારી તે પૂજતી. તેનું કામ કરવામાં તે તત્પર રહેતી. નણ્ડ તેની જોડ શોધતી. તેને એ ન ગમતું. તે તેની દરકાર જાગ્યે જ કરતી.

મંગી—રણછોડજીની પુત્રી—માતા પર પડી હતી. જન તેનું થયલું હતું. સાસરે તે હજી નહોતી ગઈ. તે ભાભીની ચોકી કરતી. માતા તેના પર એવા જ સંસ્કાર ખાડતી. સ્વભાવ તેનો સરળ હતો. માતાની આજ્ઞા તે જાગ્યે જ ઉઠાપતી. હમેશાં તે ભાભી પાછળ જ ભમ્યા કરતી. સવિતા તેની અવગણના કરતી નહિ.

રમણ સ્વભાવે નરમ હતો. ભણવાનો તેને મૂળથી જ અણગમો હતો. રણછોડજીએ તેની નાડ પારખી હતી. નાનપણથી જ તેને ધંધામાં નાખ્યો હતો, તેથી જ તે નાની ઉંમરે સઘળો કારભાર ડહોળતો થયો. તેને જરા ચે મુરકેલી ન નડી.

વહિયાતો સાથે તે સામઠે ગયો હતો. લક્ષ્મણી તેમને ખરીદી કરવી હતી. સાંજની ગાડીમાં તે પાછો આવવાનો હતો. લક્ષ્મણ ખરીદાયાં. ગાડીના સમયે સૌ સ્ટેશને આવ્યા. ગાડી આવી. સૌ અંદર ગોઠવાયા. રાત્રે સૌ ભાગડા આવ્યા. વહિયાતો જમી પોતાને ગામ ગયા. રમણ મેડીએ સંચર્યો.

(૩)

પૂર્ણિમા હતી. આકાશ સ્વચ્છ હતું. ચંદ્રિકા ચમકી રહી રહી હતી. બનારસી સાડીના યુદ્ધ સમીપડા તારાઓ ઝગમગતા હતા. પવન મંદ મંદ વાતો હતો. પશુપક્ષિઓ આરામ લેતાં હતાં. સારા ચે દિવસના શ્રમથી થાકેલાં માણસો ઘર તરફ વળતાં હતાં. પુષ્પો પમરી રહ્યાં હતાં. સર્વત્ર શાંતિ, આનંદ અને ઉલ્લાસનો અનુભવ થતો હતો. કુદરત પ્રકુલ હતી.

હનુમાન ભાગડાની એક હવેલીને બીજે માળે ઝાંખો લીવો બળતો હતો. બારીએ રમણ ખુરશી ઢાળી બેઠો હતો. નિસર્ગદેવીના અનેક ચમત્કારોનો આનંદ-રસ તે પીતો હતો. ઔરંગા નદી સહામે જ વહેતી હતી. તેને પેલે પાર બહેલીની લેખડો ફીસતી. તેના આનંદનો પાર ન હતો. દૃઢ્ય તેનું ઉદ્ધારે ઉછળતું હતું.

સવિતા તેની પાછળ આવી ઉભી રહી. રમણને તેનું જ્ઞાન ન રહ્યું. તે શોડીક વાર તો ઉભી રહી. તેનાથી ન રહેવાયું. રમણને તે વળગી પડી. ઝાંખો અશ્રુભીની થઈ. રમણનો આનંદ ઉડી ગયો. શોકસાગરમાં તે ડૂબ્યો.

રમણ થોડીક વાર શાંત રહ્યો. બહાલસોયો તે દીવાસો આપવા લાગ્યો: “એ તો ઘર છે. હાંલેહાંલેલાં ખખડે ચે ખરાં. પ્રકૃતિ શાંત-” રમણ આ વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં તો સવિતા વાઘણ જેવી વીકરી. તે બોલી, “શાંત! તમે તો એમ જ કહ્યા કરવાના. મારાથી તો હવે આ ઘરમાં એક ઘડી ટકાય એમ નથી. મારા માળાપે સાડું ઘર બેઠને લાખેલી. આ બધા ઠાંસા મારાથી ન ખમાય. હવે તો બુદ્ધ કરો તો જ મને નિરાંત વળે. માડું રાં-નું કાંઈ ધીઆનમાં જ ની લેતા. હવે ક્યારે તો? હોય તો બટ બોલી લાઓ. હું તો હવે થાકી.”

રમણનું મન પોચું પડ્યું. તેને આજ કાંઈ રંગ બુદ્ધો જ લાગ્યો. સમાધાન કરવાની શક્તિ આજ એસરી મળે. નરમાસથી તે બોલ્યો, “તાડું કહેવું ઠીક છે. તેમણે ચે બોલતાં વિચાર કરવો બેઠ્યો. પરંતુ તારે સહન કરવું રહ્યું. બુદ્ધ રહીયે તો ઠીક. હું ચે એ સહમજી છું. પરંતુ લોકોનો વિચાર કયો?” રમણ અટક્યો. બંને થોડીક વાર શાંત રહ્યાં. રમણે ચલાવ્યું, “માળાપ છોકરાને મોટો કરે, બણાવેગણાવે, પરણાવેપસ્તાવે. ઘડપણમાં તો આપણી શુશ્રુષાની આશા તે રાખે જ ને? એ વિચાર કે-રાણે મૂડી કદાચ આપણે બુદ્ધ રહીએ. આપણને ત્યાં કહેનાર કોઈ ન હોય. પણ આનું કેમ? તેને કેટલું દુઃખ થાય? માડું હૃદય મને ડાંખે છે. તું ચે વિચાર કર. માનો પ્રેમ સહેજે નથી તરછોડાતો. હું કૃતકની ન થાઉં. બહેન થોડા દિવસની પરોણી છે. તેનો સ્વભાવ સરળ છે. તેના બોલવા સામે તો બેવું ન બેઠ્યો. મન મોટું રાખીએ.

તેમાં જ આપણી શોધ છે. તને બધાં દુઃખ છે છે. હું તે જાણું છું. તને અમે તેમ કહે છે. તારું જરા પણ ચાલવા દેતાં નથી. તને હીકરી જેવી ગણવી જોઈએ. પણ હીકરી ક્યાં અને વહુ ક્યાં! તારો પણ મને થોડોક વાંક વસે છે. આમું બોલવાતું તારે પણ છોડવું જોઈએ. જુદાં ઘરનો પણ તારે વિચાર કરવો રહ્યો. અર્થ કેટલો!"

સવિતાએ સાંભળ્યા કયું. પોતાની ધારણા પાર નહિ પડે એમ તેને લાગ્યું. પીઅર જવાનો વિચાર આવ્યો. તે બોલી, "મને ત્યારે પીઅર જવા ઘો. તેટલો વખત તો નિરાંત કની." રમણ બોલ્યો, "મારી ક્યાં ના છે. પણ અહીં વિના છૂટકો નથી. શાંતિ, પ્રેમ, મમતા અને સહન-શીલતા તારે પોષવાં જોઈએ. પ્રેમથી જંગલી પ્રાણી પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડે છે. આતો મનુષ્યો! તું તેમના દોષ ન જો. તેમને પ્રેમની નજરે જો. તેઓ જરૂર તારા પર મમતા રાખશે. તું સદ્ગુણી છે. કહેવાનો વખત તારે નહિ લાવવો જોઈએ. મારી સ્થિતિ 'સુકી વચ્ચે સોપારી' જેવી છે. વધારે શું કહું? મારી ખાતર એટલું સહન કર. બકીલને ન દુભાવ."

પાંચેક મિનિટ શાંતિ પ્રસરી. બંને મુગાં રહ્યાં. સવિતા શાંત પડી. પતિનો ઉપદેશ મળે હતયો. તેની શાંત પ્રકૃતિ જોઈ તે ચરમાઈ. પતિને સંતોષવા મારે બધુંએ વેઠવું જોઈએ. કેટલીક તો માર સહન કરે છે. મારે તેવું કાંઈ નથી. માળે કાંઈ ઘા નથી પડવાનો. એ કેટલા શાંત!

તે કંઈક જાણતો હતો. માતા, જ્ઞેન અને સ્ત્રી વચ્ચે નજીવો કણજો થતો. બધાંને સહમતતાથી તે ઠેકાણે રાખતો.

પત્નીને ગમે તે સંજોગોમાં શાંત રહેવાની સુચના આપતો. પરંતુ 'મૃકુતિ ચાન્તિ મૂતાનિ' એ ન્યાયે કંકાશ વધી પડતો. આ પરીણામ તેનું જ હશે એમ તેણે કદપી લીધું.

રમણે તેને માથે હાથ ફેરવ્યો. શાંત ચિત્તે તેણે પૂછ્યું, “તે આજ એકાએક આ શું?” તે અનુત્તર રહી. રમણે ફરી પૂછ્યું, ‘કદા વખર મને શું ખબર પડે? આમ રહવાનું કારણ તો કાંઈ હશે ને?’ ઉત્તર કાંઈ ન મળ્યો. અશ્રુનું પૂર ઉલટું વધ્યું. હઃખ ઝોણું થયે કાંઈ ઉત્તર મળશે ધારી રમણ ચુપ રહ્યો.

સવિતા શાંત પડી. તેણે આંખો લૂછી. મોં ચઢાવી તે બોલી, “બધાંને તે તમે કેમ સંતોષ્યો? આ કંકાશ તો બળ્યો રાજ ને રાજ. બળ્યું મારું જીવતર. જન્મારો આમને આમ જ કઢાવવો છેને? હવે આમાંથી છૂટાય તો ઠીક. બરી ગીયું મોતે નથી આવતું.” રમણ હીલગીર થયો. તે બોલ્યો, “આ તોણાનનું કાંઈ કારણ તો હશેને?” તે બોલી, “શું કહું, કપાળ! જરાજરામાં વચકું પડે. મારી રાં- ની આંજીજ ની ગમે. એમને તો ટેવ પડી ગયલી.” રમણ વિચારમાં પડ્યો. તે બોલ્યો, “પણ એ થયું શાથી? તે બોલી, “એ તો રામભાઈની કમરીએ કોર લીધી. તે જોઈ મને યે મન થયું. મેં ચોરીનું કપડું લીધું. તમારી બેને તે મૂકતાં જોયું. બાને ચાડી કરી. પછી તો પૂછવું જ શું! પૈસા તો મેં રાં- મારા ખરખ્યા.”

સવિતા પસ્તાવો કરી રહી હતી. રમણ ચંદ્ર નીહાળી રહ્યો હતો. એક વાદળી એટલામાં આવી. ચંદ્ર તેમાં છુપાયો. રમણ બોલી ઉઠ્યો, “એ, આ વાદળીએ ચંદ્ર

હાંકી હીધો. તેજ કેટલું ઝાંખું પડ્યું ! આપણો મુખચંદ્ર પણ કંકાશ રૂપી વાદળાંથી ઢંકાયલો છે. પવન મેલને હટાવી ચંદ્રને ચમકવા દેશે. તું જે વાયુલહરી બની ગૃહ-કલહના વાદળને હડસેલનાર અને મુખચંદ્ર ચમકાવનાર નથી થું ?”

સવિતાએ મ્હોં મલકાવ્યું. રમણને તે લેટી પડી. તેના ગળામાં આંખળી ગોચતાં તે બોલી, “તમે કહેશો તેમ કરીશ. વાયુલહરી થઈશ. મુખચંદ્ર ચમકાવીશ. તમને દુઃખી ક્યાં તેનો મને પસ્તાવો થાય છે. મને માપ નહિ કરો ? તમારે માટે હું બધુંએ ખરીશ.”

રમણને અંતોષ થયો. તેને પોતાની પડખે બેસાડી તે બોલ્યો, “સમે વર્તે સાવધાન” એતો યાદ છે ને ? પ્રતિકૂળ સમયે શાંતિ, સહિષ્ણુતા અને પ્રેમ રાખવો. માનવદેહ ફરી ફરી નથી મળતો. તું દુઃખી થાય એ હું નથી ઇચ્છતો.”

“હવે બહુ થયું. મારી ભૂલ થઈ. મને માફ કરો,” સવિતા બોલી.

તેમણે ત્યાર પછી અનેક વાતો કરી. તેમનાં દૃઢ્ય દુધમાકર જેમ મળી ગયાં.

રાત્રિ ઘણી વીતી હતી. બંને સુઈ ગયાં.

કેટલાંક વર્ષો વીત્યાં. ગૃહસંસાર તેમનો ઠીક ચાલે છે, એકે દુઃખદ પ્રસંગ તેમણે નથી અનુભવ્યો. સવિતા જે પેલી શિક્ષા નથી ભૂલી.

ખુવાર કર્યો.

(૧)

રાત્રિ ઘેરાવા માંડી હતી. વાળુ કરવાનો સમય થઈ ચૂક્યો હતો. રામભાઈ બહારથી આવ્યા. કપડાં ઉતારી તે ચોકમાં સંચર્યાં. ઈચ્છા રોટલા ટીપતી હતી. પાટલો લઈ તે ત્યાં બેઠા. તેણે પૂછ્યું,

“ખાવાને કેટલી વાર ?”

“તમને તો ધાઠ જ બહુ આવે.”

“બૂખ લાગી છે.”

“જરા વાર છે, અમણાં થઈ રહે.”

“વેલું નથી થતું ? યાકીને આવીએ તેનું તો કાંઈ જાન જ ની મલે.”

“આથી તે કેટલુંક વેલું. કાંઈ ચૂલા પર ચઢી બેઠાય છે ?”

“લવારો રેવા દે. કરતી હોય તો કરી લાખ. થાય એટલે બોલાવજે. હું સામે બેઠો છું.”

રામભાઈ પાટલેથી ઉઠી આગલે બારણે ગયા. તેઓ સામે ઘેર જમ બેઠા.

ઈન્દિયાએ ઉતાવળ કરવા માંડી. મનમાં તે બળવા લાગી. તેનાથી ન રહેવાયું. તે બબડવા લાગી:

“આખો ઘાટો વૈતરૂ કરવાનું તોયે જશ ની. બધું હું તો એક ગુલામડી ! જરી જપવાનું ની મલે. બળ્યું કામ તો ખુટે જ ની. એ તો બારના ફરનારા. ઘરમાં રેય તો ખબર પડે કની ! આવીને મારા પર તાગડધિન્ના કરે. હું રાં- તે મરૂં ! મારી રાં- ની દયા જ ની મલે. બધો જ ઘહરડો ઘહડવાનો. વળી પાછી સીરજોરી. એ બધું હું જ ખમું. બીજી હોય તો ખબર પાડે ! એ તો હું સંતોષ રાખી રહું છું. મારી રાં- ની બત હો ઘહાઈ ગઈ.”

ઈન્દિયા ખાવાનું કરી રહી. રામભાઈને તેણે બોલાવ્યા. તે આવ્યા. તેઓ ખાઈ પરવાર્યાં. નચિંત થઈ પછી સુતાં.

(૨)

પૂર્વમાં પ્રકાશ પ્રગટયો. સારૂંએ જગત બળ્યું. “બગીને બેડું તો જગત લાસે નહિ”-નરસિંહ મહેતાનો એ અનુભવ. લોકોને એવું નહોતું લાગ્યું. સારાએ અસાર સંસારમાં તેઓ તો સાર શોધતા હતા. કેટકેટલાને તે લાગ્યો ? સૌએ કર્તવ્ય સંભાળ્યાં. રામભાઈ પણ કામ નીકળ્યા. ઈન્દિયા ઘરકામમાં વળગી.

ખરસાઠમાં ખંડુભાઈ નામે એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમને પત્ની ખોડ હતી. કૌં કે તેને 'ખંડુ ખોડા'ને નામે ઓળખતાં. ગામની પટેલી તેમને સોંપવામાં આવી હતી. સરકારમાં તેમનો માનમરતબો ઠીક હતો. રામભાઈ તેમનો એકનો એક પુત્ર હતો. સાધનના અભાવે તે બહુ ભણી શક્યો નહિ. બાપની લાગવગથી તે તલાટી નીભાયો હતો. તેના લગ્ન એક ગરીબ કુટુંબની છોકરી જોડે થયાં હતાં. ઈચ્છા સ્વભાવે નરમ હતી. સહનશક્તિ તેની સારી હતી. પાછળથી બબડતી પણ મોડોડેથી એક શબ્દ પણ ન કાઢતી. આથી જ તે સાસરે સમાઈ ગઈ હતી.

મધ્યાહ્ન થયો હતો. રામભાઈ ઘેર આવ્યા. ટપાલની તેમણે તપાસ કરી. ઇચ્છાએ એક કાગળ આપ્યો. તે કંકોત્રી હતી. કોઈ નજીકના સગાને ત્યાં લગ્નમાં તેમને આમંત્રણ હતું. કંકોત્રી વાંચ્યા પછી રામભાઈ બોલ્યા,

“આપણા અલ્લુનો પોયો પરણે છે.”

“કે દા’ડે ?”

“ફાગણ સુદ બીજે.”

“તીઆરે તો જવું પડે.”

“કાંઈ ચાલવાનું છે ?”

“મારી રાં- ની પાહે કાંઈ ચાલવાનું નથો તેનો કાંઈ વિચાર કર્યો ?”

“કેમ, કાંઈ નથી ?”

“કે દા’ડે લીધેલાં જે ! હું રાં- કાંથી લેઉં. માફ ગણું હોય તો તમને કે’વા હો ની આવું.”

“થઈ રહે તીઆરે.”

“તમે તો થઈ રહે જ કયો કરો. ની લુગડાંચીથડાંનું ઠેકાણું કે ની ઘરેણાંનું ઠેકાણું.”

“ઘરેણાંને હું માથામાં મારવાં છે ?”

“વરો ચાલતું જોહે જે.”

“ચાલે ની તો—”

“તમારી જોડે તો માથું જ ની ફેરાય. દુનીઆમાં રે'વું છે કે ની. તમને તો આખર હો વાલી ની મલે. પોચાંટોચાં પરણાવવાં છે કે ની ? માટીડા ને ફાવે. ખેરાંને તો એકુ આયડો તો જોઈએ.”

“એ ફીકર અમણાં આપણે થોડી જ છે.”

“તમારે ની મલે તો હાડ-મારે રાં-ને કંઈ ચાલે ! કાલે જીંદગીને તમે ની જોવ તો મારે રાં- ને તો રવડી જ મરવાનું કની ? જોય તો એક જાતનું જોયું તો ખરું કની ?”

“તીઆરે તું મારી મરવાની જ રાહ જુએ કની ?”

“તમે તો જાણે અવર જ લઈ બેહો. એમાં મેં રાં- જોડું હું કહ્યું.”

“બધી વાત તો ખરી પણ એ બધું લાવવું કાંથી. કાંઈ દલ્લો દાટેલો છે ?”

“તે તમે જાણો. ગમે તાંથી લાવો.”

“તારે લીધે ચોરી કરું. લુગડાંનું વરી જોઈ લેવા. ઘરેણાંનું તો નામ જ નો લેતી.”

“એક વના ની ચાલે.”

“કેટલી વીડે હો થાય તેનું કાંઈ જાન છે ?”

“ની ચાલે; ની ચાલે” કયું એટલે નીચાલ થીઆ.
જરા કમાઈ લાવની એટલે ખખર પડે.”

“અમે જ કમાતાં જોઈએ તો તમારી વરી છાંયડી
હું કામ હોધીએ ?”

“તીઆરે વગર કામની ખૂમ ની મારવી. અમારાથી
પોંચાય તેટલું અમે કરીએ.”

“હાર તીઆરે લુગડાં કરાવહો કની ?”

“લઈ આવા.”

(૩)

લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચતાં વાર ન લાગી.
રામભાઈ કાપડીઆને ત્યાં જઈ લુગડાં લઈ આવ્યા. તેમણે
સારો ખર્ચ કર્યો. કાપડીઆએ સઘળું નામે નોંધ્યું.

ધૃષ્ટાએ ધરેણાંને ઘાટ ઉતારવા માંડ્યો. કોઈને
ત્યાંથી લઈ આવવાનો તેણે મનસુખો કર્યો. ફીકી તેની
ખડેનપણી હતી. તેને ત્યાંથી લાવવા વિચાર કર્યો. તેનો
વર પૈસાદાર હતો. સારાં ધરેણાં તેને ત્યાં હતાં. એક
પ્રસંગે ફીકીએ જ્યાં ઈચ્છાને દેખાડેલાં. તેથી જ ધૃષ્ટા
તેને પૂછવા લાગ્યા. એક દિવસે તેને ત્યાં જઈ ચોડીક
વાર તેણે ‘ધધરતીધર’ વાત કરી; આખરે તે જોલી,

“અલી ફીકી, અલ્લુને તાં અમારે લગ્નમાં જવાનું છે.”

“એમ કે !”

“ઓન્વે. પણ અલી, મારી ડોકમાં તો કાંઈ ઘાલવાનું હો ની મલે.”

“તે કરાવની તો.”

“અલી, કંઈ કંઈને થાકી. તે તો માનતા જ ની. ‘પગ જોઈ પાથરણું તાણીએ’ એમ જ અલી, કયા કરે.”

“સીતાજીના જેવો રઢ લઈ બેહુની.”

“અલી, એવું ની આવડે તેમાં જ તો.”

“તીઆરે તું જાણે.”

“અલી, એકાદ તારામાંથી આપે ની ?”

“અલી, આપવાની તો મારી ના ની મલે. અલી, પણ મારતાંના બહુ લુંડા છે. તે જાણે તો મારો જીવ લઈ લાગે.”

“અલી, અવે એમ હું કરે ? એક તો આપ. લગન પછી પાછું આપી જવા.”

ક્રીકો વિચારમાં પડી. ના તેનાથી કહેવાય એમ ન હતું. તેણે ઉકેલ કાઢવા માંડ્યો. નિર્ણય તેણે કરી નાખ્યો. તે બોલી,

“લે તીયારે. તારે જોઈએ તે લઈ જા, પણ કોઈને કેતી નો.”

“હાફ.”

ક્રીકીએ ઘરેણાંનો દાબડો કાઢ્યો. ઇચ્છીએ એક પછી એક જોયાં. જાતજાતનાં ઘરેણાં ક્રીકી પાસે હતાં. ઇચ્છીએ. રાયણુમાળા પસંદ કરી.

ક્રીકીએ બીજાં બધાં ઘરેણાં દાબડામાં પાછાં મૂક્યાં. દાબડો બરાબર વાસ્થો. તાળું ખેંચી જોયું. ખાત્રી થતાં તેણે પાછો ઠેકાણે મૂક્યો. ઇચ્છા રાયણુમાળા લઈ ઘેર ગઈ.

સૌ. લલિતાબહેન.

(આ પુસ્તકના સંપાદકા.)

(૪)

શાન્તેકને દિવસે રામભાઈ અને ઇચ્છા હરિભાઈને ઘર આવી. હરિભાઈ બબડ્યા. તે બોલ્યા, ‘સગાં થઈને તમે વખત પર આવો. તે સાઈ કહેવાય ?’

રામભાઈએ હરિભાઈને સમજાવી શાંત પાડ્યા. હરિભાઈ કામે વળગ્યા. રામભાઈ અને ઇચ્છા ઠરીઠામ થયાં.

બન નીકળવાની તૈયારી હતી. સામાન ભરાવા માંડ્યો. સાંચે તપાસી લીધો. બનૈયાઓ ગાડીમાં ગોઠવાયા. બેસાં લાહરલુહર કરતાં હતાં. હરિભાઈએ તેમને બબડાવી કાઢ્યાં. સાંકો બેસી રહ્યાં. બન ગાડી પર આવી.

પાંચેક કલાકે ગાડી આવી. અપાટાબંધ સામાન ગોઠવાયો. બન બધી બેસી ગઈ. હરિભાઈએ બધું તપાસી લીધું. ગાડી ઉપડી.

બન મરોલો ઉતરવાની હતી. સ્ટેશન આવતાં વાર ન લાગી. વખત કયાં પસાર થઈ ગયો તેનું કોઈને ભાન ન રહ્યું. આગગાડી ઉભી રહેતાં સાં ઉતરી પડ્યાં. તેમને મૂંઝી ગાડી રવાના થઈ.

સાંચે પોતપોતાની પેટીઓ તપાસી લીધી. ઇચ્છાને ફાળ પડી. તેની પેટીનો પતો ન હતો. આમતેમ તે ફાંફાં મારતી હતી. કોઈને તે ન જડી. ઇચ્છાની આંખ અશ્રુભીની થઈ ગઈ. તેનાથી રડાઈ જવાયું.

રામભાઈ વાત સાંભળી ઢોડતા આવ્યા. તેમણે તાર મૂકાવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે પણ તેમને ઠીક મદદ કરી. પેટી અર્ધ તે ગઈ. ફરી તેનો પતો ન લાગ્યો. રામભાઈ ગળગળા થઈ ગયા. રૂઢન તેમણે રોડી રાખ્યું.

સૌકે લગ્નની મેજ માણતાં હતાં. રામભાઈ અને ઇન્દ્રજાનાં હૃદય આજ સુનાં હતાં. હવે તેમને શમી ગયો હતો. શોકસાગરમાં તેઓ ડૂબ્યાં હતાં. સૌ તેમને આશ્વાસન આપતાં હતાં. રસ તેમને નહોતો પડતો. ન છૂટકે તેઓ નહિ જેવો સંતોષ દેખાડતાં.

જાન ઉતારે આવી. સૌકે જમ્યાં. રામભાઈ અને ઇન્દ્રજાને રસોઈ રસવિહોણી લાગી. નહિ જેવું તેઓ જમ્યાં.

વરઘોડો ચઢ્યો. માયરાં મંડાયાં. વર પોંકાયા. એકનું નાક ઝલાયું. બીજાએ સાવધાન રહી ચોટ ચુકાવો. સામુએ તેમને માયરે મૂક્યા. બ્રાહ્મણોએ ‘સાવધાન’ ઉચ્ચાર્યું.

સા ઉછાસે ઉછળતાં, ઇન્દ્રજા ક્યાંક ચંપાઈ રહી હતી. તેને ઘોંઘાટમાં યે સુનકાર લાગતો. છુપાં અશ્રુ તે સારતી.

લગ્ન થઇ ચુક્યાં. રામભાઈ સવારે રસ્તે પડ્યા. ઇન્દ્રજા જાન સાથે આવી.

(૫)

દિવસેક વીત્યો. ઇન્દ્રજા હૈયાસુની રહેતી. કામમાં પણ તેનું ચિત્ત નહોતું ચોંટતું. રામભાઈ એક કામ સોંપતા તો ઇન્દ્રજા બીજું જ કરતી. રામભાઈથી ન રહેવાયું. તે બિલ્વા,

“અવે ગયું તે ગયું. ચિત્ત તો ઠેકાણે રાખ. કાંઈ પાછું આવવાનું છે ?”

“તેની તો નિરવતિ. મને તો બીજું જ ખર્ચા કરે.”

“કે તો ખરી ?”

“હું કેઉં ! મારું રાં- તું કપાર.”

“તોયે ?”

“કે’વા તો વરી તમને પાછો હંતાપ થહે.”

“આ ચે હંતાપ જ કની. એ વરી ખીજો.”

“મં રાં- કીકીની રાયણુ-માળા આણેલી.”

“તે હો ગઈ કની ?”

“ગઈ જ તો.”

“તે’ તો સત્યાનાશ વાળ્યું.”

ઈચ્છા રહી પડી. રામભાઈ ગમ ખાઈ ગયા. તેની આંખમાં પણ અશ્રુ તરી આવ્યાં. તે ઘરમાંથી ચાલી નીકળ્યા.

તે આંખાવાડીમાં આવ્યા. એક આંખા નીચે બેઠા. આંખમાંથી ઢહઢહ આંસુ સરી પડ્યાં. દુઃખ ઓછું થયું ત્યાં મુઘી તેઓ રહ્યા. આખરે તે બોલ્યા, “રાં-ના વા’યા ને ઠોળલાં હાયાં એ કહેવત શું ખોટી છે ? રાં-માં કોડીની અક્કલ ની મરે. રાં- બધું જ પેટીમાં ડાબેલું. ડોકમાં લાખેલું એતે તો કાંઈ ઉતું. રાં- ફળજેત કરવાની. અવે તેલું લગાડયા વના ઘટકો ! કોણ જાણે કેટલાની આંહે ? રાં- ખુવાર કર્યો. રાં- પેરજે અવે !”

રામભાઈ શાંત પડ્યા. રાત્રિ ઘેરાતાં ઘેર આવ્યા.

(૬)

રામભાઈએ રૂપીઆની ભોગવાઈ કરવા માંડી. થોડીક જમીન વેચી. ખાકીનાનું કરજ ક્યું. રાયણુ-માળા તેમણે આણી.

ઈચ્છા કીકીને આપવા ગઈ. પેટી ખોલાયોની વાત મધે ચર્ચાઈ હતી. કીકીએ અધીરાઈથી પૂછ્યું,

“રાયણુ-માળા લાવી ?”

“ઓન્વે, એ તો એને મૂકવા આવેલી તે બચી.”

“અલી, તે એટલીઓની હચવાઈ કે?”

“અવે ફરી કાન ચીમયો. કોઈનું કાંઈ લઈ ની જવું.
આપણાથી હચવાય ની ને જાય તો ભરી લાખવું પડે.
આપણું ગળું હું?”

“વાત તો ખરી.”

“આજથી પાણી મૂયકું.”

ઇચ્છા પાછી ફરી.

(૭)

રામભાઈનો દેવું વાળતાં દમ નીકળી ગયો. થોડી
આવકમાં તે નિર્વાહ ચલાવતા. તેમાં આ ખાડો પડ્યો.
જીવન તેમને ત્યારે ભારરૂપ લાગ્યું. ધૈર્યથી તેમણે ધપાવ્યું.
ઘોડું બચાવવા માંડ્યું. ઇચ્છા પણ કસર કરતાં શીખી.
વરખેરી બે જ જણાં એટલે તેમને ઝાઝો ખર્ચ નહોતો.
રામભાઈ રોજ કહેતા કે, “રાં- ખુવાર કર્યો.” ઇચ્છા
જવાબમાં કહેતી કે, ‘કાન ચીમયો.’

ચારેક વર્ષમાં તો તેઓ દેવામાંથી મુક્ત થઈ ગયાં.
અંતોષ તેમણે વહાલો કર્યો.

મરણું તો—?

(૧)

સવારનો પહોર હતો. ગુજરાત કોલેજની છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ આમતેમ આંટા મારતા હતા. એક વિદ્યાર્થી વિચારમાં ગુંથાયલો ઉભો હતો. માથે હાથ ઢંઢ બાજુ કંઠક ગંભીર વિચારનો ઉકેલ ન કરતો હોય ! ઘડીકમાં તે ઈંચું ભેતો. વઢન ઉપર નિરાશાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. કઠેરા ઉપર તેણે ભેરથી હાથ પછાડ્યો. તેના હૃદયમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તે આમતેમ ભેવા લાગ્યો. કોઈએ મને ભેયો તો નથી એમ થયું. તે પાછો સ્વસ્થ થયો. વળી વિચારોમાં તણાયો. તેની આ સ્થિતિ હતી. એટલામાં પાછળથી કોઈએ ખભે હાથ મૂક્યો. તે ચમક્યો. આગનતુકે પૂછ્યું, “રમણ, તું શા વિચાર કરી રહ્યો છે?” રમણ મંઈ બોલ્યો નહિ. પોતાના ચોરડામાં તે ચાલ્યો ગયો. શાન્તિ પણ પાછો ગયો.

રમણ અને શાન્તિ સહાધ્યાયીઓ હતા. મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી બંને ગુજરાત કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓ મિત્રો હતા. અન્ય કોઈ પણ બચ્ચાએ રહેવાની સગવડ ન હોવાથી બંને છાત્રાલયમાં જ રહેતા.

રમણ પોતાનાં માતપિતાનો એકનો એક દીવો હતો. તેના પિતા મગનલાલ સાધારણ સ્થિતિના માણસ હતા. મેતી સિવાય ઉપજતું બીજું સાધન ન હતું. કરકસર કરી છોકરાને ભણાવતા હતા. પોતાનો છોકરો ભણીગણી ન્યાતબતમાં આખરૂં મેળવે એ તેમની ઉમેદ હતી. દરેક વર્ષે પાસ થઈ પિતાની એ આશા પૂરતો. શાન્તિના પિતા કસ્ટમ ખાતામાં નોકરીએ હતા. જમીનની આવક પણ ઠીક હતી. છોકરો ભણે છે કે કેમ તેની કાળજી તેઓ બહુ જ ઝોછી રાખતા. પિતાની એપરવાનો લાભ શાન્તિએ નહોતો લીધો. ભણવામાં તે રમણ જેટલો હુશીઆર ન હતો. પરંતુ તેની સંગતને લીધે તેનાથી પાછળ નહોતો જ પડ્યો.

બંને જોરડામાં દાખલ થયા. રમણ ખાટલામાં સુઈ ગયો. શાન્તિ ખુરસી પર બેઠો. શાન્તિએ પાછું ફર્યું, “રમણ, તું શા વિચાર કરતો હતો ?” રમણ જોલ્યો, “કાંઈ નહિ.”

“મારો પણ અણવિશ્વાસ ! કોઈ દિવસ નહિ ને આજ તને આ શું થયું ? રમણ, તું મારાથી છુપાવે છે. રોજ તો તું તારું હૃદય મારી આગળ ખેલતો. તારી અંચવણોનો ઉકેલ કરાવતો. મારે પણ તારાથી કાંઈ છાંતું

ન હતું. તારા દીલમાં ભારે દર્દ છે. હું તે કળી ચકું છું. ભાઈ, મહને નહિ કહે ? તારું દુઃખ બનશે હું દૂર કરીશ. એકવાર મહને કહે.”

“કર્મે લખેલું અને જીવન સાથે જકડાયલું મહારાથી કે તારાથી સહેજે ન વેડફી શકાય. તું ખોટી માથાકુટ ન કર. તને કહેવાથી મારું દુઃખ એાછું નહિ થાય. તું તે વધારીશ. મને ખાત્રી છે કે તારી સલાહ મારી ગુચવણને નહિ ઠેલી શકે. તું ન જાણે એટલું જ હું ધમ્મું છું. મહને ન અકળાવ.”

“ભાઈ, હૃદય ખાલી કરવાથી મગજનો ભાર ઓછો થાય છે. વિચારમાં ને વિચારમાં તો તું ગાંઠો થઈ જઈશ. મારું માન. મને કહેવાથી તારું દુઃખ એાછું થાય છે કે નહિ તે તું જા. સૌનો નિકાલ પ્રભુ કાઢી આપે છે. તારે તેની ચિંતા શી ?”

“ભાઈ, મહને ન પીગળાવ. મહને—” રમણ અટક્યો, તેણે રડી દીધું. શાન્તિએ તેને રડવા દીધો.

રૂઢનથી હૃદયનો ભાર ઓછો થાય છે. દુઃખ શમી જાય છે. શાન્તિ તેને રડતો મૂકી ચાલ્યો ગયો. રમણ પાએક કલાક રડ્યો હશે. કલાક સુધી તે ખાટલામાં પડી રહ્યો. પછી તે ઊઠ્યો. પાણી લઈ મ્હોં ઘેઈ નાંખ્યું. ન્હાઈ લઈ તેણે જમી લીધું. કોલેજનો વખત પણ એટલામાં થઈ ગયો. તે તેના વર્ગમાં ગયો.

શાન્તિ પણ પરવારી કોલેજમાં ગયો.

(૨)

માંજના સાતેકનો સુમાર થયો હતો. રમણ ચોરડામાં જ હતો. શાન્તિ બહારથી ફરીને હમણાં જ આવ્યો હતો. કપડાં ઉતારી તે ખુરશી ઉપર બેઠો. રમણે વાત ઉપાડી.

“શાન્તિ ? હું પરણું તો—?”

શાન્તિ બહાર જવા ઉઠ્યો. જતાંજતાં કહેતો ગયો,
“અધીરો ન થા. હું હમણાં આવું છું.”

રમણના લગ્ન નાનપણમાં જ થયાં હતાં. મણી સવરા-મબાઈની ત્રણ છોકરીઓમાં સૌથી મોટી હતી. મણીને પરણાવ્યા પછી માતા મરી ગઈ. ઘરનો સંવર્ણો કારભાર મણીને માથે પડ્યો. ઘરકામમાં તેથી જ તે પાવરધી થઈ હતી. મણી સાધારણ અનાવિદ્ય કન્યા હતી. શરોર તેનું ઘાટીલું હતું. કદ મધ્યમ હતું. અવયવો તેના ભરેલા હતા. રમણ નિશાળે ભણતો ત્યારનો જ મણીને સ્વછંદા માનતો. પરંતુ તેની સ્વછંદતામાં એ સંયમ હતો. રમણને તેનો અનુભવ નહોતો. તેના પ્રત્યે તેને અણુગમે ઉત્પન્ન થયો હતો. માતપિતા મણીને ઘેર તેડતાં ત્યારે પણ તે બંડ ઉઠાવતો. આથી માતપિતાને એના ભાવિની ચીંતા રહ્યા કરતી.

પાંચેક કલાક વિત્યા પછી શાન્તિ આવ્યો. રમણે ફરી પૂછ્યું, ‘હું પરણું તો—?’ શાન્તિ વિચારમાં પડ્યો. રમણનો મનોભાવ તે ભણતો હતો. તે બોલ્યો, ‘આ બૂત તને ક્યાંથી વળગ્યું ? બિચારાં મણીજીનેનો કાંઈ વિચાર કર્યો ?’ રમણ નામ દેતાંની સાથે બડક્યો. બાણે પગ નીચે આપ છુંદાયો !

“મારે એ વાત નથી જોઈતી. તું શું સલાહ આપે છે?”

“તને સલાહ આપી હું પાપમાં નહિ પડું. એક અખખાનો નિઃસાસો હું નહિ લઉં. પ્રભુને ત્યાં હું ગુન્હેગાર થાઉં.”

“એમાં પાપ શાનું? નિઃસાસો શો અને ગુન્હો શો? મિત્રને સાફ દીલે સલાહ આપવી એ તારો ધર્મ છે.”

“સાફ દીલ રાખી બન્ને પક્ષને હું ન્યાય નહિ આપી શકું. મારે તો મૌન રાખવું જ યોગ્ય છે. તે છતાં મારે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તારો તો નર્યો ગુન્હો જ છે.”

“ત્યારે તું એમ જ કહેવા માગે છે કે મહારે મહાર્જીનું જીવન એળે જવા દેવું? જીવનના કોડ મારે અણપૂર્વા રહેવા દેવા? મારે કુંવારા રહેવું એમ જ તું કહે છે ને?”

“કુંવારો કેમ! કેટકેટલાંની સાક્ષી રાખી મણીબંડેનને તું પરણ્યો છે. સ્વાર્થી જગત લલે એને ન્યાય ન આપે. પ્રભુ તો ન્યાયી છે જ.”

“જોયો તારો પ્રભુ. માર્જી દીલ નથી ઠરતું ત્યાં ક્યાં તારા પ્રભુને હોમે છે.”

“રમણ, નાસ્તિકવાદ જવા દે. લગ્ન એટલે સગવડ એટલું જ તું સ્કમજ્યો છે. લગ્નની લાવના તો ઉંડી છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ગાયું છે કે, ‘પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં.’ તું તો પ્રભુતામાંથી પગલાં પાછાં આફરે છે.”

“તારું તત્ત્વજ્ઞાન મ્હને ગળે નથી ઉતરતું. હું તો પરણીશ”

“હું ચે જોઈશ.”

(૩)

દીવાળીની રજા પડી ચુકી હતી. રમણ તથા શાન્તિ
ઘેર આઠ્યા હતા. મણીને પણ આ શુભ ટાંકણે બોલાવ-
વામાં આવી હતી. રમણને આ બીલકુલ રૂચુ નહિ. તેનું
મોં કટાણું થઈ ગયું. ક્યાંથી અહીં આઠ્યો. એમ થયું.
પણ શું કરે ? ઉપાય ન હતો. વખત હોત તો તે પાછો
પણ આવ્યો જાત એટલી એને સુગ હતી. ન છૂટકે તે રહ્યો.

રમણને ફરી પરણવું છે એ વાત મણીને શાન્તિની
સી મનોરમા મારફત પહોંચી ગઈ હતી. મણીને દુઃખ
થયું. વાત એટલે સુધી પહોંચી છે એ બિચારીએ ત્યારે જ
ભણ્યું. મણી ત્યારે રડી. મનોરમાએ આશ્વાસન આપ્યું.

શાન્તિ અને મનોરમાને ઠીક હજતું. ‘રૂઢાવું-રૂઢેવું’
એટલું જ બંને રહમજતાં. તેમનાં હૃદય મળેલાં હતાં.
તેમનાં સુખમાં ભાગ્યે જ વિખવાદ પડતો. બન્ને સમજુ હતાં.

સૌએ વાળું કરી લીધું. રમણ પોતાની મેડીએ ગયો.
પલંગ ઉપર તે પડ્યો. હાથમાં રૈનોદડઝનું ‘ગ્રોન્ડ સ્ટેચ્યુ’
નામક પુસ્તક હતું તે તે વાંચતો હતો. વાંચતાંવાંચતાં
તે વિચારમાં પડ્યો. આ વાક્યે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું—
Beauty is not the only qualification which
makes women adorable. (પ્રુખસુરતી સીને રૂઢાવાની
લાયકાત માત્ર નથી.) શું રૈનોદડઝ ખરું કહે છે ! મણીને
રૂઢાવામાં શું વાંધો છે ? એનામાં રૂપ નથી એ જ; બીજીતો
એનામાં કાંઈ પણ ખામી નથી. પુરૂષો બેમીલા હોય
છે. સ્ત્રીઓ એટલે અનીતિ એમ જ તેઓ ધારી લે છે.
એ અહીં આવી છે એ એક વાતે તો ઠીક છે. પ્રભુએ

તો નહિ મોકલી હોય ! પણ હું પ્રભુને ક્યાં માનું છું. હશે, હું એના ઉપર નજર રાખીશ. ચઢાવા યોગ્ય લાગશે તો ચાલીશ. એને મારી કરીશ.

રમણની વિચારમાળા તુટી. હાદર ઉપર કેઈ ચઢતું હતું. રમણે મણીને જોઈ. પાણીનો લોટો મૂકવા તે ઉપર આવી હતી. વિચારો તેના એસરી ગયા. ઉંઘવાનો તેણે ઢોંગ કર્યો. મણીએ લોટો પલંગ નીચે મૂક્યો. થોડીવાર તે ઉભી રહી. તેનાથી ન રહેવાયું. તે બોલી, “આટલીવારમાં ઉંઘ પણ આવી ગઈ !”

રમણનો ઢોંગ ચાલુ જ હતો. મણીએ આંગળી અડકાવી. રમણનું લોહી ઉકળી આવ્યું. તેણે હાથ તરછોડી નાખ્યો. મણી જાંખવાણી પડી. તેને તો રમણના શબ્દો સાંભળવા હતા : શું કડવા કે મીઠા. તે બોલી, “હું નથી ગમતી ! ખીજ શોધી આપું ? રમણથી આ ન સહન થયું. તેણે ઉઠી મણીને લાત મારી. તેનાથી બેસી જવાયું. આંખ અત્રુભીની થઈ ગઈ. આખરે તે રડી પડી. આ સ્થિતિ થોડાક વખત રહી હશે. પછી તો તેને નિદ્રા આવી ગઈ. ઉંઘમાં પોતાનું દુઃખ તે ભુલી ગઈ.

(૪)

દશેક દિવસ ચીત્યા હશે. રમણ માંદો પડ્યો. મગજે ગરમી પુષ્કળ ચઢી ગઈ. રાત્રિદિવસ માથે ખરફ મૂકવો પડતો. હાકતરના શબ્દો નિરાશા સૂચવતા. મણી ખિચારી જામરાઈ. મારું શું થશે એમ ઘડીક થયું. પ્રભુ સૌનો બેલી છે. એમને આરામ કરશે. એમ ધારી આશા બાંધી. તે તનતોડ સારવાર કરતી. રાત્રિ અને દિવસ તેને મન

સરખાં જ હતાં. સાસુ કહેતી, “બેટા, જરી આરામ લે. તું પઠશે તો તારો વળી વેઠ કોણ કરશે ?” તે કહેતી, “મને તો કાંઈ એ નહિ થાય.” મણીની સારવારમાં જરા એ કચામ ન હતી. રમણ તેનો તીરસ્કાર કરતો પણ તે તો તેના હૃદયમાં વસ્યો હતો.

દાકતરની દવાથી અને મણીની સારવારથી રમણને દિનપરદિન આરામ થવા માંડ્યો. રમણની માંદગી બરાબર અગીઆર દિવસ ચાલી. તેણે ધીમે ધીમે ઘરમાં હરફર કરવા માંડ્યું. દાકતરે પણ ખાવાની છૂટ આપી હતી. છતાં કાળજી તો રાખવાની જ હતી. મણી નિયમસર બધું કરી આપતી. પંદરેક દિવસમાં તો રમણ સારો થઈ ગયો. સૌને નિરાંત થઈ. મણીનો તો હરખ માયો જ નહિ.

કોલેજમાં જવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. મણીનો પોતા પ્રત્યે આટલો બધો પ્રેમ છે તે રમણે હમણાં જ બણ્યું. તે શરમીદો પડી ગયો. મણી સામે તે ભેઈ શકતો નહિ. મણીને અન્યાય થયો હતો. તે તેને ખૂંચી ગયું. મણી પ્રત્યે તેવો જ ભાવ રાખી તેનો બદલો વાળીશ એમ થયું. ઘર આગળ એ આજની રાત જ હતો. વાળું કરી રહ્યા પછી તેણે મણીને કહ્યું, “જરા પરવારી ઉપર આવજો.” મણી ચમકી વિચારમાં પડી. મારો કાંઈ વાંક તો નથી એમ થયું. પરવારો તે ઉપર ગઈ. તેના પગ ધ્રુજતા હતા.

રમણે પૂછ્યું, “તે દિવસની હિંગત ક્યાં ગઈ ?” મણી બોલી, “તમે જ દબાવી દીધી.” રમણે હાથ પકડી તેને પલંગ ઉપર બેસાડી. મણી નીચું ભેઈ ગઈ. રમણ અધીરો થયો. “કેમ, નહિ બોલે ?” તેણે કહ્યું. મણીએ

ટકાર કરી, “તમે ક્યારે બોલ્યા હતા ?” “આ હમણા જ બોલ્યો,” રમણે કહ્યું. “તમને તો નહિ જાણાય,” કહી મણી હારી બેઠી. કેટલાં વર્ષોનાં વિખુટાં દૈવ્યો આજ દીવ બોલી રહ્યાં છે. આજે તેમની વાતો પુરી જ નહોતી થતી. કવિ ખાચરને સ્વત્ય જ કહ્યું છે કે “No sleep till morn when youth and pleasure meet.” (યૌવન અને આનંદ જ્યાં એકત્રિત થાય છે ત્યાં સવાર સુધી ઉંઘ આવતી જ નથી.) તેઓ પણ ન ઉંઘ્યાં. બીજે દિવસે કોલેજમાં જવા રમણ ચાલ્યો ગયો.

(૫)

ત્રણેક વર્ષો વિત્યાં હશે. મણી પુત્રની માતા થઈ છે. રબાઓમાં રમણ આવતો ત્યારે મણી ‘બોલ શોધી લાવું’ કહી ચીડવતી. શરમના માર્યો રમણ નીચું બેતો. શાન્તિ પણ કહેતો કે ‘પરણું તો—?’ તું ભૂત મણી જહેને કાઢ્યું. હું કેટલો સફળ થાત એ તો પ્રભુ જાણે. મારું ચાલત ત્યાં સુધી તો તને કુંવારો જ રાખત. વળી પાછું ગાંડપણ ન આવે, બેજે હવે. બિચારીને દુઃખી ન કરીશ. રમણ ચીડાતો. વાત ઉડાવતો. ‘રહેવા દે તારું ડહાપણ’ એટલું કહેતો. શાન્તિ કહેતો, “ડહાપણ તો તારું. મને નહિ તો કાકો કોણ કહેત ?” આવો વિનોદ ઘણો થતો.

પરીક્ષા નજીક આવતી હતી. બંને બી. એના છેલ્લા વર્ષમાં હતા. વિનોદ તેમણે કોરાણે મૂક્યો હતો. વાંચવામાં બંને મશગુલ હતા.

પરીક્ષા થઈ ગઈ. બન્ને પાસ થયા. રમણ બોબા વર્ગમાં આવ્યો. સૌને આનંદ થયો. મણીને વિશેષ થયો.

અમેાધ ઔપધ.

(૧)

રામચંદ્ર સૌ વાતે સુખી હતો. દુઃખ તેને લગારે નહોતું. માસિક સવાસોની નોકરી હતી. કોઈની પરવા કર્યા વિના પોતાનું શાંત જીવન તે ગાળતો. સૌકો તેને 'સુખી છે' એમ કહેતું. પરંતુ તેનું મન નહોતું માનતું. ખાવું પીવું અને પહેરવુંઝોઢવું એ કાંઈ સુખ નથી. બરીબીમાં એ સુખ નથી. સુખ તો કોઈ ન્યારી ચીજ છે. તેનો સંબંધ હૃદય અને મન સાથે છે. હૃદયનું સુખ અને મનની શાંતિ વિના સાશ્વત સંસાર નકામો છે. લોકોનું સંસાર-સુખ નષ્ટ થવાનાં અનેક કારણો છે. રામચંદ્રનું સુખ તેની પત્નીએ નષ્ટ કર્યું હતું. તેની આગળ તેનું જરા એ અલગ ન હતું. તેની જીતા જેટલો તે પોતાના ઉપરિથી એ નહોતો જીતો. તલવારનો ઘા તે સહન કરી શકે; પરંતુ જીની જીલનો ઘા તેને અસહ્ય લાગતો. કંઈકિટલો વાર પ્રસંગ

પડતાં તે નહાસી છૂટો. તેની મરજી વિરૂદ્ધ નજીવું કામ પણ તે ન કરો શકતો. તેની તો આજ્ઞા ઉઠાવ્યે જ છૂટકો. તે જેટલું પાણી પાતી તેટલું એ પીતો. આ જડ પેસવાનું કાંઈ કારણ ? એમાં વાંક રામચંદ્રનો જ હતો. પત્નીની ‘હુલો’ અસલથી જ ચાલતી. રામચંદ્રને પહેલાં તેમાં રસ પડ્યો. તેને ચોર મજા પડતી. તે સહન કરી લેતો. મલકાતે મ્હોંએ તે ગમેતેમ બકતી. તે સાંભળીને એ હસતો. તેની ઉત્સુકતા વધતી. એને માહું જરા થે નહોતું લાગતું. કેટલોક સમય વીત્યો. યૌવનના પ્રેમનાં પૂર ઓસરવા માંડ્યાં. તેની નવીનતા નષ્ટ થઈ. પતિ-પત્નીનો સંબંધ માત્ર રહ્યો. વ્યવહારમાં પરિવર્તનો થયાં. મલકતાં મ્હોંની મીઠાશ મોળી પડી. રામચંદ્ર અકળાવા લાગ્યો. તેની મુંઝવણ અપાર હતી. તેને કારી ઘા લાગવા માંડ્યા.

એએક પ્રહર સમય વીત્યો હશે. રામચંદ્ર કચેરીમાં ગયો હતો. તેના વૃદ્ધ પિતા ઓસરીમાં આડા પડ્યા હતા. તેના આઠ વર્ષનો પુત્ર ત્યાં રમતો હતો. ડાસાએ તેને કહ્યું,

“કીકું, જરા પાણી લઈ આવ ને ?

કીકું બોલ્યો, “ના, નહિ લાવું.”

“બની બહુ ડાહ્યો છે; બાપાતું કામ નહિ કરે ?”

“બાવ, નથી કરવું.”

“મને બહુ તરસ લાગી છે. પાણી લાવ ને ?”

“ના, તે નથી જવું.”

ઠાસાને લાગ્યું કે તે નહિ જાય. તે ઉઠ્યો. તેની પાસે જઈ તે બોલ્યો, “લુચ્ચો, માય ઉપર જ પડેલો.”

“લુચ્ચો કોને કેવ ? તમે લુચ્ચો.”

“શું છે ?”

“લુચ્ચો; બાપા લુચ્ચો”

ઠાસાને ગુસ્સો ચઢ્યો. તેણે કીકુનો હાથ પકડ્યો. તેનો કાન આમળતાં કહ્યું, “કેમ, ફરી લુચ્ચો કે’હે કે ?”

કીકુ ખીજવાઇને બોલ્યો, “કે’વા.”

ઠાસો ફરી કાન ચીમળતાં બોલ્યો, “જેઈ વાડ.”

કીકુથી આ વેળા ન ખમાયું. તે ખુબ ખીજવાયો. કાન છોડવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે બોલ્યો, “તમે લુચ્ચો !”

ઠાસાએ કીકુને એક તમાચો ચોટી ઠાક્યો. કીકુ રહી પડ્યો. ઠાસાએ તેને છોડી મૂક્યો. તે બોલ્યો, “ખબરદાર જો હવે બોલ્યો તો. કાન જ તોડી લાખા.”

કીકુ પોતાની બા પાસે દોડી ગયો. તેને રડતો જોઈ તેણે પૂછ્યું, “હું છે ?”

કીકુ બોલ્યો: “બાપાએ માર્યો”

પુત્રનો એક કાન લાલ થયલો. માતાએ દીકો. તે બબડવા લાગી. “ઠાહલો મોટો ! નાહા પોચાં પર હાથ ચલાવતાં હરમ ની આવી. બેઠાંબેઠાં ખાવું ને પોચાંને મારવો. મુ-નું મોતો ની આવતું. આથો ની નીકરો પડતો. એ મુ-મરહે ત્યારે જ મને નીરાંત વરહે.” કીકુ તરફ તે વળી. તે બોલી, “રઈજા. આવે જો ઠાહલો મારે તો પત્થર જ છુટો મારજે. પછી મુ-મારવાનું જ લુલી જહે.”

આ પ્રમાણે તે ફાવે તેમ બકતી હતી. ડાસો ઘોડીક વાર સાંભળી રહ્યો. તેનાથી આખરે ન રહેવાયું. તે ખીજવાયો. પોતાની જુવાની સાંભરી. તે આગળ ધસી આવ્યો, “માયો તેમાં હું ઘા પડી ગીઓ ? એના લખખણ તો જો. જરા કામ હોંખ્યું તે તો થીઈ ની. મને હુચ્ચો કહ્યો. એને વારવા કાન ચીમયો તેમાં હું ખોટું કયું ?”

વહુ બોલી, “કેમ કાન ચીમયો ? તું ફાણ મોટો ચીમરનારો ? હુચ્ચો કહ્યો તેમાં હું થીઈ ? કાં એછો છે ? હુચ્ચા વગર પોચાને માયો.”

વહુનું આ પ્રમાણપત્ર સાંભળી ડાસાને શુરસો ચઢ્યો. તે બોલ્યો, “લવરી મૂક. હું એ નથી ખમવાનો. મારા પોયો ખમે. સાચવીને વાત કર નહિ તો જીમ જ ખેંચી કાઢા. ડાહો ડાહો પણ તારી તો ખખર લઈ લાખા.”

સસરાના શબ્દો સાંભળી વહુ ખારણા પાછળ ભરાઈ. તે બોલી, “ખેંચ જોઈ. ની ખેંચે તો હમ છે. તું કેમ ખેંચે તે તો જોઈ. કેમ, ખેંચની ?”

આ ધુમરાણ સાંભળી કામવાળી ઢોડી આવી. તે વહુને અંદર લઈ ગઈ. ડાસો પણ સ્હમજી ગયો. વધારે બોલવું તેને ઠીક ન લાગ્યું. તે બબડ્યો, “ખાજકુવામાં પત્થર નાખીએ તો છંટાઈએ. સા-રામલાએ મોઢે ચઢાવી મૂકેલી. ખીજો ફાઈ હોમ તો રાં-ને સીધી જ કરી મૂકે.” ડાસો બબડી મુજો રહ્યો. વહુએ તેની સાત પેલી પાઈ મારી.

(૨)

આજ પડી. રામચંદ્ર કચેરીથી ઘેર આવ્યો. જુદા પિતાનો તેને પહેલો ભેટો થયો. તે બાદ્યો, ‘રામ, મારાથી અહીં હવે નહિ રહેવાય. તું તારું સંભાળ. હું ગમે તે કુઝા ખમું પણ તારી વહુનાં વેણ હું નહિ માંખું. અત્યાર મુખી જેમતેમ નભાવ્યું. હવે મારાથી નહિ ચોભાય.”

રામચંદ્રની છાતી ધમકવા લાગી. વહુનું નામ સાંભળતાં તે બીધો. તેણે પૂછ્યું, ‘શું થયું ?’

બાપે કહ્યું, ‘તને કહ્યાથી શું ! તારાથી શું થવાનું છે ? હું જામ જઈશ. કાચું પાકું ખાઈશ. પ્રભુનું ભજન કરીશ.’

“જામમાં એકલાથી નહિ રહેવાય. ખાવાની પંચાત પડશે.”

“ન રહેવાય તો મરું. રાં- ની બોલી ખમું.”

“કહેવાનું બાળુએ રહ્યું ને બીજુ જ બાક્યા કરો,” કહેતો રામચંદ્ર ઘરમાં દાખલ થયો.

આવણ ભાદરવા સમોવડી વહુ અંદર ‘તોખરો’ ચઢાવી બેઠી હતી. હમણાં ગગડશે એવો ભાસ તેના મોઢે ઉપરથી થતો હતો. ભમ્મર ચઢેલી હતી. આંખો ગુસ્સાને લીધે લાલચોળ થઈ હતી. રામચંદ્રને કંઈક પૂછવાની મરજી થઈ. પરંતુ હિંમત તેની ઓસરી ગઈ. તે પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો. કપડાં તેણે બદલી નાખ્યાં. કામવાળી પાસે તે પહોંચ્યો. તેને પૂછ્યું, ‘આજ શું થયું ? તને કંઈ ખબર છે ?’

કામવાળી: “કોઈએ કીકુંને માયરો. તેમાંથી હકારો-વહ લયદાં.”

‘અંહ’ કહેતો રામચંદ્ર પત્ની પાસે ગયો. હિંમત એકઠી કરી તે બોલ્યો, ‘આજ ઉદાસ કેમ ?’

વહુ બોલી: ‘ડાહલો મરવા પડ્યો ! તેના હોકામાં જ તો.’

રામચંદ્ર ચૂપ થઇ ગયો. હિંમતથી તેણે ફરી પૂછ્યું,

‘પણ થયું હું ?’

“તે મુ- ને પુછાને ? ખાઇખાઇને મુ-એ ખડતલ ઘાલ્યું.”

“માયું કહી દેને કે નિકાલ. ચાવીને નકામું ચીકણું હું કામ કરે.”

“કીકુને નાહક માર્યો. મારી વરી જીભ ખેંચવા આવ્યો. હારામાં પત્યું. ની તો પ્રજેત કરી લાખતે.” આ અપશબ્દો સાંભળી રામચંદ્રને ક્રોધ ચઢ્યો. તે ઘાંટો પાછો બોલ્યો, “શું બકે છે ? આવું બોલતાં મ્હોમાં જીવડા જીથી પડતા.”

આટલા શબ્દો બોલતાં રામચંદ્રને પરસેવો છૂટ્યો. આમાં તેણે મોટો વાધ માર્યો. ક્રોધ કાચરને વીર બનાવે છે એ ન્યાયે આ પણ બન્યું.

રામચંદ્રની વાત સાંભળી વહુ રાતી-પીળી થઇ ગઇ. ધુરડી તેણે કહ્યું, “પુછવા તો તમે આવ્યા. કયું ત્યારે ડાહાતું ખેંચવા આવ્યા. હું કરી લેડો જ ? હું રાં- ખરી કે એ ડાહલાને એ તગેડું.”

વહુની આ ‘ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા’ સાંભળી રામચંદ્રનો ક્રોધ શમી ગયો. તેનામાં ભયનો સંચાર થયો. માન તેણે સ્વીકાર્યું. તેણે નરમ શબ્દો કહ્યું. ‘અવે બોહો, હાખો મૂકવું હોઈ. તેને એ ઉં હમખવા.’

“તમે હમજાવડો હું ને તે હમજાવડે હું. તે કદાચ હમજે તોયે મારે એ ધરમાં ની જોઈએ. એ ઓમ તો હું ની; ને હું તો એ ની.”

રામુ કંટાળ્યો. ‘તારે પ્રાવે તેમ ફેડ’ કહી તે ચાલતો થયો.

તે દિવસે રાત્રે ચુલો નહિ સળગ્યો. બધાં ભુખ્યાં સૂતાં. કીકુને બજારનું ખવડાવ્યું.

રામચંદ્ર આખી રાત ન ઉઘ્યો. પોતાની પત્નીનો અપરાધ તેને વસ્યો હતો. તેણે ‘કાગનો વાઘ’ બનાવ્યો છે એ પણ તે જાણતો હતો. તેનો આ સ્વભાવ દૂર કરવાનો ઉપાય તેણે સારી રાત શોધ્યો. ‘ઝપેટી’ કાઢવાનો પણ તેણે નિશ્ચય કર્યો. ‘મારી-મારીને અરડાવો કાઢું’ એમ થયું. તેના પરિણામનો વિચાર તેનાં રૂઆં બહાં કરતો. તેને એમ પણ થયું કે મારતાં મરી જાય, કુવોતરાવ કરે, ઝેર પીએ તો તો મારી શી વલે. આબરૂના કાંકરા થાય. મારી ગૃહસ્થાઈ વગોવાય. છોકરાને કોણ વેઠે ?

પરિણામ-દર્શી માણસ બીજી રીતે ગમે તેટલો બુદ્ધિમાન. કુશળ અને ચતુર હોય પરંતુ ઘણું ખર્ચ દૈન્યનો તે બીકણ હોય છે. પરિણામ-દર્શી માણસો બહુ જ ઓછા બહાદુર હોય છે. કદાચ હોય તો તે આદર્શ બીર કહેવાય છે.

આખરે રામચંદ્રે નિર્ણય કરી નાખ્યો. ડોસા ગામ જાય. તેમની પણ મરણ અહીં રહેવા નહિ જેવી જ છે. વહુ પણ તેને કાઢવા મથે છે. એક જગ્યાએ બંને રહે એટલે પાછો ઝઘડો મહી. પિતાજી દૂર રહે એ જ તેથી ઠીક.

અવરિ ઉઠી તેણે ડાસાને પૂછ્યું, 'કેમ શું વિચાર કર્યો?'
 ડાસાએ સંસાર અનુભવ્યો હતો. આ વાક્ય પરથી
 ડાસો પુત્રનો ભાવ સમજી ગયો. તે જોલ્યો, 'ગામ જઈ
 રંચાવના કાંઈ છટકો છે ? ભાયગમાં એ તો લખાવી લાવેલા.'

"તમને દુઃખ પડશે; ખીજું તો કાંઈ નહિ. ખાવા પી-
 વાની મહા આપઠા પડશે. રામીકાકીને કે'ને કરી આપડે."

ડાસાને આ સાંભળી હસવું આવ્યું. ગંભીર મુખમુદ્રા
 કરી તે જોલ્યો, 'સંસારમાં અવતરેલા તાંથી જ દુઃખ તો
 લખાવી લાવેલા. ભાયગમાં જોડે તાં લગી લોગવવાના.
 તુ'ંએ એમાં હું કરવાનો અને ઉ'ંએ હું કરું. રાજ ઉઠીને
 આ કચાકચી તો ની.'

"હું પણ એ જ કહું છું. મારો તો ઠા'ડા કચેરીમાં
 જાય. કોઈ ઠા'ડો 'ઉરતું હુર' કરી પાડે તો ભારી પડે.
 તમારું કહેવું ઠીક છે."

ડાસો પુત્રની પત્ની-લકિતને મનમાં ધીક્કારતો ગાથ
 જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

(૩)

રવિવાર હતો. રામચંદ્ર ઓસરીમાં બેસી પોતાના
 મિત્ર કુંવરરાય સાથે વાત કરતો હતો. રામચંદ્ર આમ જોલ્યો,
 "આટલી વાત."

"તેમાં આ પરિણામ ! ડાસાને ગામ વળાવ્યો ?"

"હા."

"તે તેને જવા દીધા ?"

"જવા ન દઉં તો કરું શું ?"

“ભલે તને જોડું લાગે. મારાથી તો કદાચ વિના નથી રહેવાતું. જૈરીનો આટલો બધો જ બંધાયલો.”

“તું જે કેય તે. પાનું પડ્યું તેને કેમ કરીએ.”

“મને તો એવી સુશીલ પત્ની મળી છે કે હંધરનો પાઠ. હું તેને લઈ લાખું તો પણ તે શ્વાસ ની કાઢે.”

રામચંદ્રને કુંવરરાયની અદેખાઈ આવી. સ્ત્રીઓ બધી જ એવી એમ રામચંદ્ર માનતો. કુંવરરાયને એની વાત સાંભળી અભયળી ઉત્પન્ન થતી. અને એકમેકની વાતને અતિશયેકિત માનતા. હરેક માણસ પોતાના અનુભવના ગ્રાજવામાં બીજાને તોળે છે.

કુંવરરાય: ‘મારી જૈરી જો એમ કરે તો એક જ ઠા’ઠામાં હું સીધી કરી લાખું.’

રામચંદ્ર: “કરી આપની ત્યારે?”

“તારાથી એ થાય?”

“રસ્તો બતાવ. ઠોકું?”

“મારવાથી હવે શું વળે. ઉલટું વઠે.”

“તો?”

“બોલવાચાલવાનું બંધ કર.”

“ગાંડો થયો કે શું! એક ઘરમાં રહેવું ને બોલવું નહિ એ કેના ઘરની વાત.”

“પીઅર વળાવ. જ્યાં સુધી ક્યાંનો પસ્તાવો ન થાય ત્યાં સુધી બોલાવ નહિ”

“તાડું તો કાતરીઈ જ ગેપ લાગે છે. તેનાથી ની અવાતું ઓય જે. સાથે એમ પણ કે’ની કે આવે તો ઘરમાં ની ઘાલવી.”

“કેમ કરી આવે ?”

“નવી જ પરણી આવેલી છે હું જે. અને વઢા કરેલી બણે તો પહેલી જ આવીને ઉભી રહે.”

“કાઠી મૂક કરી પરણ.”

“એમ થાય !”

“આટઆટલા ઉપાય બતાવ્યા. તારા ધ્યાનમાં તો એકે નથી આવતો.”

રામચંદ્ર કોધે બરાયો. તે બોલ્યો, ‘ઉપાય કયા બતાવ્યા ? મને હસે છે. મારી મશ્કરી કરે છે. સારૂ, હસી લે; તારો ચે વખત છે.’

“ગાંડોગાંડો થયો છે કે શું ? મને ખીલે કોઈ ન મળ્યો કે તને જ હસ્યું. બલે, એ બધા ન પરવડે તો ખીલે ઉપાય બતાવું. શેકસીપઅરનો ‘ટેમિંગ ઓફ્ ધી શ્રૂ’ નામક નાટક તો બણ્યો છે ને ?”

“બણ્યા; તેથી શું ? એ તો ‘પોથીમાંનાં રીંગણાં.’ માથે આવી પડે ત્યારે ખબર પડે. શેકસીપઅરનું પાનું કોઈ શ્રૂ સાથે પડ્યું હોત તો ખબર પડતે. લખવામાં તો હું વીસ વાત લખી કાઢું. તેમાં કોઈ લેવા જવાનું છે ?”

“એ મશ્કરી નથી. જરા અજમાવી જોને ? સીધી વાત ન કરવી. મ્હોડું ચઢેલું રાખવું. ખાવાનું ખરાબ થયું કે ઉઠાડી જ લાખવું.”

“તારી બડાઈ રે’વા દે. ઉલ્લૂ બનાવે છે ! આખો ઢાંડો કચેરીમાં વૈતરૂ કરૂં. ઘેર આવી આ નાટક બજવું. પછી કોઈ જીવવા દેવો છે કે નહિ ? નુકશાન પણ વેઠવું

પડે. બગાડ થાય તે જૂઠો. આ ચોંટવારીના વખતમાં ઉપાય પણ ઠીક બતાવવા માંડયા છે. ઘરમાં પછી તો ‘હાંણાં જ બગડે’ તો.”

“તારાથી કાંઈ જ વળવાનું નથી. રાં-મો નચાવ્યો નાચવાનો છે.”

“એમાં જ મગા છે. એક ચૂપ, હબ્બર બહા ટાળે. એ વખત ખાવાનું મળે છે. લઠાઈ થાય તો ચુલો ન ચેતે. હાથે બનાવવું પડે. બહારનું ખાવું પડે. આ બધામાંથી તો બચીએ !”

“એ રોજ તારે માટે અસાધ્ય છે.”

“અસાધ્ય ન હોય તોયે મને હજી સુધી અચૂક ઔષધ મળ્યું નથી.”

“સાફ, આવતે રવિવારે હું તને તારા ડોસાના એક મિત્ર પાસે લઈ જઈશ. તે બહુ અનુભવી છે. તેણે પીસ્તાળીશ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવ્યો. તેણે હમણાં સન્યાસ લીધો છે. તે વિદ્વાન પણ છે. મનુષ્ય સ્વભાવનો સારો જ્ઞાતા છે. આ અભિપ્રાય મારો નથી. તેને જે જે મળ્યા છે તેમનો એ અભિપ્રાય છે”

“તું કહે છે તો જઈશું. મને તો આશા નથી.”

“મારા કહેવાથી આવજો.”

(૪)

રવિવાર આવ્યો. કુંવરરાય રામચંદ્રને લઈ સન્યાસી પાસે પહોંચ્યો. તે શહેર બહાર નદી કિનારે એક ઝુંપ-ડીમાં રહેતો હતો. તેની અવસ્થા લગભગ સાઠ વર્ષની

હતી. મુખ પર વિદ્રતા, અનુભવ અને તપસ્યાના તેજની અલક હતી. કુંવરરાયને જોઈ તે બોલ્યો, ‘બેટા, ઠીક છે ને ? કાંઈ થયે દિવસે આવ્યો ?’

કુંવરરાયે હાથ જોડી કહ્યું, ‘હા, ગમે તેવા અર્થે ગૃહસ્થી ને !’
તે પછી કુંવરરાયે સાધુ આગળ થોડાંક ફળ મૂક્યાં.

રામચંદ્ર તરફ જોઈ તે બોલ્યો, ‘આ કેણ ?’

“એ મારા મિત્ર છે. રામચંદ્ર એમનું નામ છે. મારી કચેરીમાં જ નોકરી કરે છે.” સન્યાસી પ્રસન્ન થયો તે બોલ્યો, ‘બહુ આરં. ઠીક તો છોને ?’

રામચંદ્રે હાથ જોડી કહ્યું, ‘તમારી કૃપા.’

“મહારાજ, એક રોગની એ દવા પૂછવા આવ્યો છે.”

“રોગની દવા ! હું દવા કયાંથી લઈું. એ તો વૈદોનું કામ.”

“રોગ શરીરનો નથી પણ મનનો છે.”

“સારું, હું સ્હમજ્યો. કેવો માનસિક રોગ છે ?”

કુંવરરાયે રામચંદ્રને કહેવા કહ્યું.

રામચંદ્ર વિમાસણમાં પડ્યો. તે બોલ્યો, ‘તું જ કહે.’

“હું કહું ? મહારાજ, એ પોતાની સ્ત્રીથી કંટાળ્યો છે.”

“કેમ ?”

“તે બહુ લડાક છે. જીભની છૂટી છે. એ તેની આંગળ ‘કુચ બિસાત’માં નથી. કેટલીએ એને સુણાવે છે.”

સન્યાસીએ ગંભીરતાથી કહ્યું, ‘આ રોગ કાંઈ નવો નથી. એ રોગના લોગ ઘણાએ થયા છે.”

“હા, એનું કાંઈ અમૂક આપધ બતાવોને ?”

“ઔપધ અમૂક ન નીવડે તોયે શુભકારી તો થશે જ. પૂરા લાભ ન થાય તો સ્કેન્ડ થશે. ઔપધ બતાવતાં પહેલાં કેટલીક વાતો મારે સ્પષ્ટ જાણવી છે. એની પત્નીમાં આ એક જ દોષ છે ?”

રામચંદ્રનું ધ્યાન અત્યાર સુધી વાતમાં ન હતું. સન્યાસીની વાત ઉપરથી તેને લાગ્યું કે કાંઈ પણ લાભ થશે. તે તેથી બોલ્યો, ‘હા, એટલો જ. ધરકામમાં ચાવરધી છે. પૂરો ગૃહસ્થ છે.’

“ભણેલી છે ?”

“ચોડું થણું.”

“કાંઈ છોકરાં ?”

“એક છોકરો છે.”

“ઉમ્મર કેટલી ?”

“પચ્ચીસછઠ્વીસ.”

“આ રોગ પહેલેથી જ છે ?”

“બોલવાની તો પહેલેથી જ ટેવ છે. હું એ ઉપર ધ્યાન જ ન આપતો. એનું તેથી જ ચઢી વાગ્યું.” સન્યાસીના મ્હોંપર હાસ્યની રેખા જણાઈ. તેણે ગંભીરતાથી ફરી પૂછ્યું, ‘તેનામાં વાંધો શું છે ?’

“તેને પોતાની ઇચ્છાનુસાર બધું કરવું જોઈએ. તેમ ન થાય તો બબડે, બકે, રડે, અને ખાય નહિ. કોઈકોઈ વેળા તો આપઘાત કરવાની ધમકી આપે. તેની જીભ ચાલી એટલે મોટાંનાનાં તેને વિચાર આવે જ નહિ.”

“રાજ તો ભારે છે. તમે જ એ વધારો. રાજ વધારવો સહેલો એટલો જ દૂર કરવો પણ અઘરો.”

“મેં પણ એમ જ કહ્યું. વાંક બધો જ એનો છે. મેં જણા ઉપાય બતાવ્યા. એક પણ એને ઠીક ન લાગ્યો. આહસ કર્યા વિના કાંઈ બને ?”

“કયા ઉપાય બતાવ્યા ? મને તો જણાવો.”

“એતો ફાવે તેમ બકતો હતો. કહે કે કાઢી મૂક; બીજી લાવ; ‘ટેમિંગ એપ્ ધી શ્રૂનું’ નાટક ભજવ. આ એની વાત.”

સંન્યાસી આ સાંભળી હસ્યો. તે જાણ્યો, ‘ટેમિંગ એપ્ ધી શ્રૂની વાત ઠીક છે. એ યુક્તિ કાંઈ નહારી નથી. અહીં તે નહિ અજમાવાય. આતો ટેવાઈ ગઈ છે. પતિનો સ્વભાવ એ બાણે છે અને એનો સ્વભાવ પતિ બાણે છે. આ સ્થિતિમાં એકાએક સ્વભાવ-પરિવર્તન થાય તો ખબર પડી જાય તે બાણે તો સુધારવો કઠણ પડે, કારણ ઘાતનો જવાબ પ્રતિઘાતથી જ વાળે.”

સંન્યાસીએ ત્યાર પછી રામચંદ્રને કહ્યું, ‘એક ઉપાય છે. મારે પહેલાં બાણવું બેઈએ કે તમે તે અજમાવવા તૈયાર છો કે નહિ.”

“મારા હાથની વાત હશે તો હું જરૂર કરીશ.”

“તમારા જ હાથની વાત છે. તમારી પત્નીનો સ્વભાવ તમે બગાડ્યો છે. તેનું તમારે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે. હાલના જમાનામાં યુવક અને યુવતીઓ વિવાહ થયા પછી જુવાનીનો આનંદ હુંટવામાં એટલાં બધાં મશગૂલ થઈ જાય છે કે એકમેકના શુભદોષ પારખી શકતાં નથી. જ્યારે થાકે છે

ત્યારે જ તેમની આંખો ઉઘડે છે. વિવાહ પછીના ત્રણચાર વર્ષોમાં જે જેના પર પ્રભાવ પાડે છે, તે સદા ટકે છે. આ ત્રણચાર વર્ષો દરમ્યાન જે પ્રભાવ થાય તે ગ્રીજા પર પોતાનું જોર પણ અજમાવ્યા કરે છે. પતિ પોતાની પત્નીના સ્વભાવમાં તે વેળા જ પરિવર્તન કરી શકે છે. તે ત્યાર પછી કઠિણ અને અસંભવ છે. એ વાત કોઈના લક્ષમાં નથી હોતી. પરિણામ એ આવે છે કે પતિ પત્નીને શુભામડી સહમજે છે કે પત્ની પતિને શુભામ ધારે છે. પતિપત્નીને એક બીજા પ્રતિ આદરભાવ અને પ્રેમ હોય એવાં થશે. તો ગણ્યાં ગાંઠ્યાં જ છે.”

“વિવાહ પછીનાં ત્રણચાર વર્ષ સુધી પતિપત્ની વચ્ચે કેવો વ્યવહાર હોવો જોઈએ ?”

“એ ધનાઢય મિત્રો જેવો. પત્ની ભણેલી ન હોય તો ચોપડી વાંચતાં શિખે એટલું બણાવવી. ભણેલી હોય તો સારીસારી ચોપડીઓ તેને વાંચવા લાવી આપવી. તેના સ્વભાવનો ધ્યાન પૂર્વક અભ્યાસ કરવો. ખોડખાંપણ માલમ પડે તો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો. તે સમયમાં બટ ફેરફાર થઈ શકે છે, કારણ ત્યારે પરસ્પર પ્રેમનો આવેશ એટલો તીવ્ર હોય છે કે એકબીજાની વાત માનવી પડે છે. પત્ની બુદ્ધિમાન હોય તો તે પતિના દોષો પણ દૂર કરી શકે છે. માતૃપિતાનો પણ ધર્મ છે કે પતિપત્નીને એ આબતમાં મદદ કરે.”

“એ તો જૂની વાત. હવે શું કરવું ?”

“સાંભળો ત્યારે. હું કહી ચૂક્યો છું કે એને એના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે ધૈર્ય અને દૃઢતાની એને જરૂર પડશે. એ બે વિના સફળતા અપ્રાપ્ય છે.”

કુંવરરાયે રામચંદ્રને પૂછ્યું : ‘કેમ, સાંભળ્યું. બે-ચાર દિવસમા ઠીક-ઠાક થઈ જાય એમ ન ધારીશ.’

“બે-ચાર દિવસ તો શું પણ બે ચાર મહિના ચે લાગે. કઠાય તેથી પણ વધારે વખત જાય.”

રામચંદ્ર વિચાર કરી બોલ્યો : ‘મને કહો; હું તૈયાર છું. પાપનું પ્રાયશ્ચિત તમે કહેશો તેમ કરાશ.’

“તમારી પત્ની સાથે તમારે પ્રસન્નવદને વાત આજથી ન કરવી. તમારે એમ તેને જણાવવું કે તમને તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર છે.”

“એ ક્યાં સુધી કરવું ?”

“જ્યાં સુધી સુધરે નહિ ત્યાં સુધી. મેં પહેલેથી જ કહ્યું છે કે એ એક જાતની તપશ્ચર્યા છે.”

“બહુ સારું પછી ?”

“તેનાથી ખીલકુલ જાણવું નહિ. તમે જેટલા તેનાથી જાણશો તેટલી તે તમારા પર સવાર થશે.”

“ઠીક. પછી ?”

“એ તકરાર કરે; ફાવે તેમ બોલે તો તેને ખખડાવી કાઢવી. તમારે તેને સામી ગાળ ન દેવી. તેને કહી દો કે આ બોટું કહેવાય. આનું પરિણામ ઠીક નહિ આવે એમ પણ તેને જણાવો. તે છતાં તે ન માને તો તેનો અધિકાર છીનવી દો. તેને જેની જરૂર પડે તે તમારે હાથે જ આપો.”

“આરૂં પછી ?”

“એનો સ્વભાવ છૂપો ન રાખે. તમારી સ્ત્રીનાં જેટલાં ઓળખીતાં હોય તેને એના સ્વભાવથી વાકેફ કરે. તેમને એમપણ કહો કે એના સ્વભાવથી કાયર ને શરૂ થયો છું.”

“તેથી શું થયે ?”

“એ લોકો પણ તેનો સ્વભાવ વખોડશે. સ્ત્રીઓમાં એ વાત બહુ સારી રહેતે ચર્ચાય છે. તેઓ તો મોટે જ પધરાવે છે.”

“ઠીક, હજી વિશેષ કાંઈ ?”

“તમારી સ્ત્રી પાસે કોઈ એના જેવા સ્વભાવવાળી સ્ત્રી આવતી હોય તો તેને આવતી બંધ કરે. ખરાબ સોબતને લીધે પણ તેઓ બગડે છે.”

“આ ઉપાયોથી કાંઈ લાભ ન થયે તો ?”

“નિરાશાવાદી અત્યાચ્છી જ કાં થાય છે ? કરે તો ખરા. લાભ ન થાય તો પછી રોગ અસાધ્ય છે. પતિની ઉદાસીનતા પત્ની માટે ભારીમાં ભારી શિક્ષા છે. એ ચાર દિવસ નહિ બોલા તેમાં કાંઈ ન વળે.”

“ઠીક. હું સહમત થો.”

“મારો અધિવાદ છે કે સૌ સારાં વાનાં થશે.”

રામચંદ્રના હૃદયમાં નવાં બળનો અંચાર થયો. આજ સુધી જે વાત એને અસહ્ય લાગતી હતી તે એને હવે સહ્ય લાગવા લાગી. મન તે તેણે એવી દ્રઢ બાંડવાળી કે આ કાનમાં સદગત નગશે ત્યારે જ તેને છેડીશ.

(૫)

આ વાતને ૭ મસવીન્ય રામચંદ્ર અને કુંવરરાય સન્યાસીની કુપડામાં બેઠા હતા.

“તમારી સલાહે માફં કામ પૂરં થયું !”

“તમે તો નિરાશ થઈ ગયા હતા.”

“હા, નિરાશ તો થયો જ હતો. પરંતુ હું આવીને જે સુક્રિયા કહી ગયો હતો તેથી જ માફં કામ પાત્યું.”

“કઈ સુક્રિયા ?”

“એના સ્વભાવનો પરિચય એની બેનપણીએને કરાવ્યો. તેમણે એને ખુબ ઝાટકી કાઢી. તેમની આવજાવ પણ બંધ થઈ ગઈ.”

“ઠીક થઈ ગયું.”

“ઘરનો અધિકાર મેં લઈ લીધો. અફીણ ખાવાની થમકી આપી. હું ન બેઠ્યો.”

“બહુ સારું કર્યું.”

“પાંચ મહિનામા તો એને જીવનભારરૂપ લાગવા માંડ્યું.”

“હવે કેમ છે ?”

“હવે ઠીક છે. સસરાને પણ પોતે બોલાવી તેની માફી માગી.”

“સુનાથો પણ પીળું.”

“તમારા કૃપાના એ પ્રતાપ માફં ઘર અત્યાર સુધી નક-તુલ્ય હતું. હવે હું સ્વર્ગનું સુખ અનુભવું છું.”

‘એ તપશ્વર્ગનું ફળ. તપશ્વર્ગી બધુંએ થઈ શકે છે. એ ‘અમેઘ આપઘ’ છે.’

પડધો.

એકાદ કન્માશાળામાં ઇનામનો મેળાવડો હતો. હું જે તેમાં એક સભાજન હતો. સમારંભને અંતે એક શિક્ષક કુમારીકાઓને સંબોધવા ઉઠ્યા. એમના પ્રવચનના કલ્પેવરતું હું માત્ર હાઈ અહીં આપીશ.

ચાર વેદ સમેવડા ચાર સસ્સા જે અદ્વિતીય છે. હું એતું મહત્ત્વ સમજાવવા અહીં ક્ષો છું. સાવરણી લઈ ઘર અને ચોક સાફ રાખજો. સાળુ ઘસી કપડાં બગલાની પાંખ જેવાં કરજો. સળીએ ચુલો ચેતાવી રસોઈ કરતાં શિખજો. સોય લઈ કયાંય કપડું ફાટેલું જુઓ તો સીવી લેજો.

અનાવિલ કુમારિકાઓ જે આ સદ્ગોષ્ઠી સંઘરે. અનેક બાળતોમાં મને ઊંડા ઉતરવાની કુટેવ છે. મારા અંતરમાં આ સ્ત્રીઓ અવનવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. મને લાઘ્યું તે સૌ પામે એ આ પડધાનો હેતુ છે.

સદ્ગાચારની સાવરણીએ સૌ દુર્ગુણો વાળી નાખજો. શુભચિંતનના સાળુ વડે મન કે દહ્યનો મેલ દૂર કરજો. સેવાની સળીએ સંસારયજ્ઞ સદા બળતો રાખજો. સ્વાર્પણની સોય વડે આત્મા અને આત્માને સીવી લેજો.

આ દવામાં ગુણ નથી તે સાબીત કરનારને રૂ. ૫૦૧ ઇનામ

દેવી આયુર્વેદીક રસશાળા, ખારડોલી, અમદાવાદ.

પરદેશી દવાઓ ધર્મ, ધન અને આરોગ્યતાનો સત્યાનાશ વાળે

છે તેનો એકદમ અહિંકાર કરો.

છંદગીનું જવાહિર-અમીજરાસેટ.

આ જગપ્રસિદ્ધ સેટનો પહેલી તકે ખાશ અજમાયશ કરો. તેમા ચાર દવા છે એ ખાવાની અને એ લગાડવાની છે તેમાં તાત્કાલીક અસરકારક પચાશેક વનસ્પતિઓ તથા કામતી વસ્તુઓ, સોનું, માતી, કસ્તૂરી, ગૌરોચન, ઝેરી મોહરો ઇત્યાદિ મુલ્યવાન વસ્તુઓથી આ અમુલ્ય સેટની ખાશ શોધ મહાત્મા માધોદાસજીએ પ્રબળ કલ્યાણ સાર પાત્રીસ વર્ગોના મહાન પ્રયાસ પછી સફળતાથી કીધી છે. આ દશ દિવસના મેટના રોગનથી વીર્ય સંબંધી તમામ રોગો જીવન યા વૃદ્ધ માણસોની તમામ નાપુંશકતાની ખોમારી પાળીવીકાર, દમ, ક્ષય, મંદવાદ પાળીની નબળાઈ, જીર્ણજ્વર ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરી શરીરને નિરોગી બનાવી લેવાયું છે. અનેક દવાઓ વાપરી કઠણેલા હજારો માણસોએ આ સેટને વાપરી પુનઃ નવા જીવનનો આનંદ લઈ રહ્યા છે. પાંચ દિવસના સેટપલ સેટના રૂ. ૨-૪-૦ દસ દિવસના રૂ. ૪-૬-૦.

દરેક ડોકાણે આખરેદાર }
એજંટો જોઈએ છે. }
મળો અગર લખો }

કાન્તાશક્તિ વર્ધક ટેબ્લેટસ.

પાંત્રીસ વર્ગોથી હજારો લોકોના આશીર્વાદ મેળવી પ્રખ્યાતી પામેલી છે. નિર્ભય રીતે પરેજી પાઠયા વગર વાપરી શકાય છે. આ દવા સંધીની જાતના પ્રદર અને વધારામાં અગતી દરેક જાતની નબળાઈ, પેટનું ભારેપાણું, કાનમા અવાજ થવા, ચામડીની શીકાશ, મગજની નબળાઈ, છાતીનો દાહ, આંખમા ઝાંખ, કમરમા દુખાવો, હાથપગની બળતરા અને સ્ત્રીઓને પહેલા હાલી તેથી સુંદર અને શાભાવાન કરે છે. આ દવા સ્ત્રીઓને એક ખરેખર આશીર્વાદ સમાન છે. આઠ દિવસ ચાલે તેટલી શીશી કા. ૧-૪-૦.

રુપેશિઅલ જ્વર વિનાશક ટેબ્લેટસ

માત્ર છ ટેબ્લેટ ચાહ અગર કુદ્ય સાથે ખાર કલાકમા લેવાથી જાંમે તેવા નહાં ઉતરતો તાવ જેવો કે રોજીઓ, એકાતરીઓ, ચોથીઓ, ટાટીઓ, જીર્ણ જ્વર, મેલેરીઆ, ટાઇફોઇડ, ઈન્ફલુએન્ઝા જેવા ઝેરી તાવોનો માત્ર ચોવીસ કલાકમાં નાશ કરી જ્ઞાનવંતુને તેજ બનાવી આરામ આપે છે. ૨૫ ની ગીરી કા. ૦-૮-૦ મે. ના. ૭ ના ૦-૨-૬.

મુંગઈ ઇલાકાના સ્ટોક એજન્ટ
સી. બી. ભંડારીની કું.

પગથીઆ ગેરી, વાડીકળીઆ, સુરત.

